

Paul Bushkovitch

Ιστορία της Ρωσίας

Πολιτική, οικονομία, κοινωνία, θρησκεία,
τέχνες και επιστήμες από τον 9ο αιώνα
έως την περεστρόικα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Θάλεια Σπανού

ΑΙΩΡΑ

τσάρου, αποδεχόμενοι την επικυριαρχία του και παρέχοντάς του στρατεύματα για τους εξωτερικούς πολέμους και τις εσωτερικές συγκρούσεις. Οι Κιρκάσιοι παρέμειναν επίσης πιστοί, υποστηρίζοντας τον τσάρο εναντίον των εξεγερμένων του Ράζιν.

Η Συνθήκη του Περεγιασλάβλ, 1654, έφερε στο ρωσικό κράτος ένα νέο στοιχείο με τη μορφή του ουκρανικού χατμανάτου. Η αρχικά δημοκρατική κοινότητα των Κοζάκων σύντομα μετατράπηκε σε μια κοινωνία διοικούμενη από μια κληρονομική ελίτ αξιωματικών. Σύμφωνα με το πλαίσιο της Συνθήκης του Περεγιασλάβλ, οι Κοζάκοι συνέχισαν να εκλέγουν τον χατμάνο, που με τη σειρά του διορίζει τους αξιωματικούς, απένεμε δικαιοσύνη (σύμφωνα με τους παλαιούς νόμους των Πολωνών), διαχειριζόταν το Θησαυροφυλάκιό του και διοικούσε τον στρατό, και όλα αυτά χωρίς να συμβουλευεται τον τσάρο. Ο τσάρος διατηρούσε φρουρά στο Κίεβο και σε άλλες κύριες πόλεις, οι διοικητές των οποίων ασκούσαν επίσης έλεγχο στις πόλεις, μολονότι αυτές συνέχιζαν να έχουν τις τοπικές εκλεγμένες κυβερνήσεις τους. Η Ουκρανική Εκκλησία ήταν πιο περίπλοκη, καθώς ο μητροπολίτης του Κιέβου δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Μόσχας, αλλά στο ελληνικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Το Κίεβο αποδέχτηκε τον πατριάρχη της Μόσχας ως κεφαλή του μόλις το 1687.

Η ενσωμάτωση του ουκρανικού χατμανάτου στη Ρωσία είχε βαθιές επιπτώσεις, επειδή ενίσχυσε τους δεσμούς μεταξύ Κιέβου και Μόσχας, σε μια περίοδο που συντελούνταν αλλαγές στην Ορθόδοξη Ρωσική Εκκλησία. Αυτές οι αλλαγές οδήγησαν την ελίτ του ρωσικού κλήρου να στραφεί στα ουκρανικά πρότυπα ευσέβειας, αλλά και πυροδότησαν μια θρησκευτική αναταραχή που τελικά οδήγησε σε σχίσμα. Ακόμα και την εποχή του τσάρου Μιχαήλ είχαν διαφανεί σημάδια ανανέωσης στην εκκλησία. Μεταξύ των κληρικών υψώθηκαν φωνές που παραπονούνταν ότι οι Ρώσοι ιερείς δεν προσπαθούσαν αρκετά για να φέρουν την ορθόδοξη διδασκαλία στο εκκλησιασμά τους. Κανένας δεν αμφισβητούσε την κεντρική σημασία της λειτουργίας, αλλά οι μεταρρυθμιστές ζητούσαν πιο συστηματικό κήρυγμα και αυτό σήμαινε έναν πιο μορφωμένο κλήρο και μια πιο πλούσια θρησκευτική λογοτεχνία. Με την άνοδο του τσάρου Αλεξίου στον θρόνο, αρχηγός της νέας τάσης ήταν ο πνευματικός του, Στεφάν Βονιφάτιεφ, και η ομάδα περιλάμβανε τον πατριάρχη Νίκωνα, τον μητροπολίτη του Νόβγκοροντ και τον Αββακούμ, έναν χωρικό ιερέα από την περιοχή του Βόλγα που είχε ανέλθει στο αξίωμα του πρωθιερέα μιας από τις κυριότερες εκκλησίες της Μόσχας. Αν και είχαν την εύνοια του τσάρου, μέχρι το 1652 δεν σημείωσαν ιδιαίτερη πρόοδο.

Οι διευρυνόμενες επαφές με τους ορθοδόξους στα ουκρανικά εδάφη έδωσαν στους Ρώσους νέες ιδέες, καθώς οι Ουκρανοί είχαν επιδοθεί σε έναν διαρκή αγώνα για την υπεράσπιση της ορθοδοξίας, ενισχύοντάς τη στο μυαλό και στην καρδιά των

πιστώ
παίδει
έμφασ
σοφία
γλώσσ
στην κ
στη Μ
για να
κειμέν
τσάρο
ιδιαίτε
αναθε
σικά κ
ρες. Ο
τικές π
μερικο
και το
τα άλλ
χειρα
πρακτ
Καθώ
λειτου
και δε
είχαν
κωνα
μορφα
τη διά
ήταν π
ο Αββ
των νέ
πιο μα
Με
λούθη
λειτου
νεχίστ
ταν αν

πιστών. Στην Ακαδημία του Κιέβου ο ουκρανικός κλήρος λάμβανε μια νέα μορφή εκπαίδευσης, άγνωστη στη Ρωσία, η οποία προερχόταν από ιησουιτικά πρότυπα. Έδινε έμφαση στη γλώσσα και στη ρητορική, στην τέχνη της πειθούς καθώς και στη φιλοσοφία. Η Ακαδημία του Κιέβου δίδασκε στους σπουδαστές όχι μόνο τη slaβονική γλώσσα, αλλά και τα λατινικά, που εξακολουθούσαν να είναι η γλώσσα των λογίων στην καθολική και στην προτεσταντική Ευρώπη. Το 1649 ο τσάρος Αλέξιος έφερε στη Μόσχα την πρώτη ομάδα Ουκρανών μοναχών για να διδάξουν αλλά συνάμα και για να βοηθήσουν στην επιμέλεια και την έκδοση των λειτουργικών και λατρευτικών κειμένων. Κατόπιν, το 1652, ο πατριάρχης Ιωσήφ πέθανε και, με την παρακίνηση του τσάρου, ο κλήρος εξέλεξε διάδοχό του τον Νίκωνα. Ο πατριάρχης Νίκων ανέλαβε με ιδιαίτερη θέρμη να εξετάσει τα λειτουργικά βιβλία και το 1653 άρχισε να τα εκδίδει αναθεωρημένα. Οι αναθεωρήσεις αυτές έγιναν με σκοπό να ευθυγραμμιστούν τα ρωσικά κείμενα με τις ελληνικές (και ουκρανικές) εκδοχές, τις οποίες θεωρούσε πιο έγκυρες. Οι νέες εκδοχές απαιτούσαν επίσης ορισμένες αλλαγές στις καθημερινές λατρευτικές πρακτικές, όπως στον τρόπο με τον οποίο γινόταν το σημείο του σταυρού. Για μερικούς αιώνες οι Ρώσοι έκαναν το σημείο του σταυρού κρατώντας ίσια τον δείκτη και το μεσαίο δάχτυλο (συμβολίζοντας τη διττή φύση του Χριστού) και διπλώνοντας τα άλλα τρία δάχτυλα, ενώ οι Έλληνες ένωναν τα δύο πρώτα δάχτυλα και τον αντίχειρα (συμβολίζοντας την Αγία Τριάδα). Ο Νίκων, ωστόσο, επέβαλε την ελληνική πρακτική, υποστηρίζοντας ότι η ρωσική εκδοχή περιφρονούσε την Αγία Τριάδα. Καθώς η ρωσική (και η παλαιότερη ελληνική) παράδοση υποστήριζε ότι ολόκληρη η λειτουργία και όλες οι συναφείς πρακτικές αναπαριστούσαν τη θυσία του Χριστού και δεν αποτελούσαν απλώς μια υπενθύμισή της στους πιστούς, τέτοιες λεπτομέρειες είχαν αποφασιστική σημασία. Ωστόσο, κάποιοι από τους πρώην συμμάχους του Νίκωνα στο μεταρρυθμιστικό κίνημα υπό την ηγεσία του Αββακούμ αρνήθηκαν να συμμορφωθούν. Ο Αββακούμ διηγήθηκε αργότερα ότι άκουσε γι' αυτές τις αλλαγές κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας του 1653 και, όπως είπε, «είδαμε ότι ο χειμώνας ήταν προ των πυλών – οι καρδιές πάγωσαν και τα πόδια άρχισαν να τρέμουν». Επειδή ο Αββακούμ επέμενε να αρνείται να συμμορφωθεί και άρχισε να κηρύττει εναντίον των νέων βιβλίων, ο Νίκων και ο τσάρος τον εξόρισαν μαζί με τους οπαδούς του όσο πιο μακριά γινόταν στη Σιβηρία, ανατολικά της λίμνης Βαϊκάλης.

Με την εξορία του Αββακούμ το 1655 και των λιγοστών κληρικών που τον ακολούθησαν η διαμάχη έμοιαζε να έχει τελειώσει. Οι μεταρρυθμίσεις του Νίκωνα στη λειτουργία, καθώς και η πατρωνία Ουκρανών δασκάλων και λογίων στη Μόσχα συνεχίστηκαν. Ο Νίκων ήταν μια ισχυρή μορφή και μια προσωπικότητα που δεν ανεχόταν αντιρρήσεις ούτε οτιδήποτε μπορούσε να εκλάβει ως προσβολή στο πρόσωπό

του. Το 1658, ένας από τους ευνοούμενους του τσάρου πρόσβαλε τον υπηρέτη του Νίκωνα σε μια δεξίωση προς τιμήν ενός Γεωργιανού πρίγκιπα που βρισκόταν σε επίσκεψη στη Μόσχα και ο Νίκων ανακοίνωσε ότι εγκαταλείπει τον πατριαρχικό θρόνο. Ίσως περίμενε μια συγγνώμη από τον τσάρο και τον εν λόγω βογιάρo, η οποία, όμως, δεν ερχόταν. Ο Νίκων αποσύρθηκε στη δική του νεοσύστατη Μονή της Νέας Ιερουσαλήμ στα δυτικά της Μόσχας και εκεί παρέμεινε. Οι πράξεις του προκάλεσαν κρίση, επειδή δεν είχε παραιτηθεί από το αξίωμα του πατριάρχη, αλλά είχε απλώς εγκαταλείψει τα καθήκοντά του. Ο τσάρος Αλέξιος έστειλε απεσταλμένους να τον πείσουν να επιστρέψει, αλλά εκείνος αρνήθηκε.

Ενώ ο Νίκων σιωπούσε δυσαρεστημένος, οι υπόλοιπες εκκλησιαστικές αρχές συνέχισαν να παράγουν νέες εκδόσεις των κειμένων με τη βοήθεια των Ουκρανών. Εξέδωσαν νέες μεταφράσεις των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, αυτή τη φορά δουλεύοντας από τις δυτικές εκδόσεις των ελληνικών κειμένων και όχι από βυζαντινά χειρόγραφα. Οι Ουκρανοί κήρυτταν σε μεγάλες εκδηλώσεις της αυλής και στις κύριες αργίες του ορθόδοξου ημερολογίου και μετέδωσαν επίσης τις γνώσεις τους σε ορισμένους Ρώσους κληρικούς. Όλη αυτή η καινοτόμος δραστηριότητα λάμβανε χώρα μέσα και γύρω από την αυλή, ενώ στο άλλο άκρο της ρωσικής κοινωνίας προμηνυόταν καταιγίδα. Στις επαρχίες τα νέα βιβλία άρχισαν να προκαλούν δυσαρέσκεια και οι τοπικοί ιερείς και μοναχοί θυμήθηκαν τον Αββακούμ και τη διαμαρτυρία του. Οι διαφωνούντες άρχισαν να αποκτούν ευρύτερη υποστήριξη μεταξύ των ομάδων των ασκητών που είχαν δημιουργηθεί από τη δεκαετία του 1640 στις πόλεις και στα χωριά του Άνω Βόλγα. Ο Αλέξιος και οι μητροπολίτες αναγκάστηκαν να αναλάβουν δράση. Το 1666-1667, ενώ ο πόλεμος με την Πολωνία πλησίαζε στο τέλος του, συγκάλεσαν μια σύνοδο της Ρωσικής Εκκλησίας, στην οποία παραβρέθηκαν επίσης δύο από τους Έλληνες ορθόδοξους πατριάρχες, καθώς και άλλοι Έλληνες κληρικοί. Η σύνοδος καθάρισε επίσημα τον Νίκωνα και εξέλεξε τον διάδοχό του, παρόλο που ο Νίκων αρνήθηκε να τον αναγνωρίσει. Οι Έλληνες πατριάρχες προσπάθησαν επίσης να πείσουν τον Αββακούμ για τα λάθη του, υπενθυμίζοντάς του πως σε όλο τον κόσμο οι ορθόδοξοι έκαναν τον σταυρό τους με τρία δάχτυλα. Το επιχείρημα αυτό δεν έφερε αποτέλεσμα, επειδή ο Αββακούμ αποκρίθηκε πως η πίστη των άλλων ορθόδοξων λαών δεν ήταν αγνή και μόνο οι Ρώσοι είχαν διατηρήσει την ορθή πίστη. Η σύνοδος τον καταδίκασε και ενέκρινε τις αλλαγές στα κείμενα. Ο Νίκων εξορίστηκε στη Μονή του Αγίου Θεράποντος (Φεραπόντοφ), αλλά ο μεταρρυθμιστικός αγώνας του είχε θριαμβεύσει. Τα νέα βιβλία έγιναν τα καθιερωμένα κείμενα και οι περισσότεροι Ρώσοι υιοθέτησαν το νέο τελετουργικό –ανάμεσά τους οι μητροπολίτες, οι κληρικοί και ο πληθυσμός της κεντρικής Ρωσίας–, όμως οι διαφωνούντες δεν εξαφανίστηκαν. Ο Αβ-

βακούμ εξορίστηκε στο Πουστοζέρσκ, ένα μικρό φρούριο βόρεια του Αρκτικού Κύκλου, αλλά δεν σταμάτησε να γράφει μέχρι την εκτέλεσή του, το 1680. Η διδασκαλία του άρχισε να εξαπλώνεται στα βόρεια χωριά, στα Ουράλια και στη Σιβηρία, καθώς και στον Ντον και στα νότια σύνορα. Ο τσάρος Αλέξιος και οι διάδοχοί του έστειλαν στρατό για να εξαναγκάσουν τους διαφωνούντες να επιστρέψουν στην ορθοδοξία και, το 1678, στο πλέον απομακρυσμένο μέρος της Σιβηρίας, μερικοί από τους παλαιόπιστους, όπως έγιναν γνωστοί, δοκίμασαν μια νέα τακτική. Μόλις πλησίαζαν οι στρατιώτες, ολόκληρη η κοινότητα συγκεντρωνόταν σε μια ξύλινη εκκλησία, έβαζαν φωτιά και καίγονταν όλοι. Η τακτική αυτή καθιστούσε τις διώξεις τους εξαιρετικά δύσκολες, γιατί εκκλησία και κράτος μπορούσαν να θεωρήσουν νίκη μόνο την επιστροφή των παλαιόπιστων στην ορθοδοξία. Ο θάνατός τους, πριν συμφιλιωθούν με την εκκλησία, σήμαινε αποτυχία. Το αποτέλεσμα ήταν στασιμότητα και η παλαιά πίστη συνέχισε να εξαπλώνεται. Οι οπαδοί της ήδη αριθμούσαν δεκάδες χιλιάδες και το κίνημα συνέχισε να βρίσκει νέους υποστηρικτές. Καθώς ο αριθμός τους αυξανόταν, άρχισαν να διαφωνούν μεταξύ τους σε πολλά ζητήματα, λ.χ., μερικοί αποκήρυσαν τις μαζικές αυτοκτονίες, ενώ άλλοι όχι. Οι πιο ριζοσπαστικές ομάδες σχημάτιζαν ολόκληρες εκκλησίες διαφωνούντων χωρίς ιερείς ή μητροπολίτες και πραγματοποιούσαν απλές λειτουργίες με έναν «καθοδηγητή». Κάποιες κοινότητες παλαιόπιστων θύμιζαν ορθόδοξα μοναστήρια, ενώ άλλες δεν διέφεραν σε τίποτα από τις γειτονικές ορθόδοξες κοινότητες, παρά μόνο στο τελετουργικό. Όλοι οι παλαιόπιστοι απέρριπταν την εξουσία της εκκλησίας και του κράτους, διακηρύσσοντας πως η δυναστεία των Ρομανόφ ήταν ο ορατός Αντίχριστος. Ειρηνική μάλλον και όχι επαναστατική, η παλαιά πίστη κατάφερε εντούτοις να σπείρει τον φόβο στις καρδιές τσάρων και μητροπολιτών για τα επόμενα διακόσια χρόνια. Μια αναμφισβήτητη γηγενής παράδοση διαφωνίας και αντίστασης είχε γεννηθεί.

Η Σύνοδος του 1666-1667 είχε αποκαταστήσει την τάξη παντού στην εκκλησία, εκτός από τα απομονωμένα μέρη όπου είχαν βρει καταφύγιο οι παλαιόπιστοι. Στην αυλή της Μόσχας οι αλλαγές στις θρησκευτικές πρακτικές βάθαιναν και εξαπλώνονταν, φέρνοντας μαζί τους νέους πολιτισμικούς τύπους. Το 1664 μια καινούργια φυσιογνωμία εμφανίστηκε στην αυλή, ο σπουδασμένος στο Κίεβο Λευκωρώσος μοναχός Συμεών Πόλοτσκι. Ο Συμεών πολύ σύντομα κέρδισε την εύνοια του τσάρου και πολλών βογιάρων και ο Αλέξιος τον διόρισε παιδαγωγό του διαδόχου του θρόνου, τσαρέβιτς Αλεξίου. Όταν το αγόρι πέθανε το 1669, ο Συμεών παρέμεινε μια σημαντική μορφή, κηρύττοντας εντός και εκτός αυλής, γράφοντας εορταστικούς στίχους για εκδηλώσεις της αυλής, καθώς και πανηγυρική και παρηγορητική ποίηση για επιφανείς βογιάρους. Διεύθυνε ένα σχολείο όπου τα παιδιά των κληρικών και των αξιωματούχων

μελετούσαν τα λατινικά και την εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα και μάθαιναν να γράφουν και να κηρύττουν σύμφωνα με τους κανόνες της κλασικής ρητορικής. Το έργο του Συμεών ήταν ενδεικτικό της πολιτισμικής αλλαγής στη ρωσική ελίτ. Ξεκινώντας από τις δεκαετίες του 1660 ή του 1670 οι γιοι ορισμένων βογιάρων άρχισαν να διδάσκονται πολωνικά και λατινικά και άρχισαν να κυκλοφορούν ανάμεσα στην κατώτερη ελίτ, στους αξιωματούχους και σε μερικούς κληρικούς της Μόσχας, βιβλία που δεν ήταν πλέον αποκλειστικά θρησκευτικά. Βιβλία φυσικής και πολιτικής γεωγραφίας, ιερής ιστορίας, όπως νοούνταν στη Δύση, και άλλα φυλλάδια, έφεραν νέο λεξιλόγιο και νέες αντιλήψεις στη Ρωσία, ακόμα και αν έλειπε το πνευματικό υπόβαθρο που τα έφερε στο προσκήνιο στην Ευρώπη. Οι αναγνώστες αυτών των κειμένων μεταξύ των κληρικών καλλιεργούσαν το ύφος της γραφής που ήταν της μόδας στη Βαρσοβία και στο Κίεβο – πανηγυρική και θρησκευτική ποίηση, κηρύγματα και άλλα είδη. Τα κηρύγματα, και ιδιαίτερος τα έντυπα κηρύγματα του Συμεών Πόλοτσκι, άρχισαν να βρίσκουν κοινό έξω από τη Μόσχα και την ελίτ του παλατιού. Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου, ο τσάρος και ο ευνοούμενός του υπουργός Εξωτερικών, Αρτάμον Ματβέεφ, χρηματοδότησαν ένα θέατρο στο παλάτι που ανέβασε μπαρόκ έργα στα ρωσικά. Συγγραφέας τους ήταν ο λουθηρανός πάστορας Γιόχαν Γκρεγκόρι από το γερμανικό προάστιο και τα αγόρια-ηθοποιοί ήταν αποκλειστικά μαθητές του σχολείου του, τα κείμενα όμως ήταν στα ρωσικά και οι παραστάσεις περιλάμβαναν ακόμα και ιντερλουδία μπαλέτου. Τα ενδιαφέροντα του τσάρου Αλεξίου επεκτείνονταν και πέραν του θεάτρου, αφού είχε ζητήσει από τον Δανό πρεσβευτή ένα τηλεσκόπιο ή, όπως το είχε θέσει ο τσάρος, «έναν σωλήνα σαν αυτόν που εφηύρε ο Τίχο Μπράχε». Το θέατρο έπαψε να λειτουργεί μετά τον θάνατο του τσάρου Αλεξίου, όμως ο γιος και διάδοχός του Θεόδωρος (1676-1682) πρόσφερε στον Συμεών Πόλοτσκι μεγάλη υποστήριξη, επιτρέποντάς του ακόμα και να στήσει το δικό του τυπογραφείο, όπου τύπωνε τα κηρύγματά του και το ομοιοκατάληκτο *Ψαλτήριό* του.

Το 1680 οι νέοι πολιτισμικοί τύποι ήταν πλέον καλά εδραιωμένοι. Ο πατριάρχης Ιωακείμ (1675-1690) χρηματοδότησε το 1685 την ίδρυση της Σλαβο-ελληνο-λατινικής Ακαδημίας, του πρώτου ευρωπαϊκού, κατά κάποιον τρόπο, σχολείου στη Μόσχα. Ο Ιωακείμ είχε πολύ συγκεκριμένες απόψεις για τη Δύση, καθώς ήταν σθεναρός πολέμιος του καθολικισμού και των προτεσταντικών εκκλησιών. Μέρος των λόγων για τους οποίους υποστήριξε το σχολείο ήταν η καταπολέμηση των καθολικών τάσεων που θεωρούσε ότι υπήρχαν μεταξύ των Ρώσων και των Ουκρανών οπαδών του Συμεών Πόλοτσκι στη Μόσχα. Διόρισε δύο Έλληνες, τους αδελφούς Σωφρόνιο και Ιωαννίκιο Λειχούδη, για να διδάξουν και να διευθύνουν το σχολείο. Οι δύο αδελφοί δίδαξαν ό,τι είχαν μάθει στην Ιταλία και στα ελληνικά σχολεία της οθωμανικής επι-

κράτειας – δηλαδή, το ευρωπαϊκό πρόγραμμα σπουδών των ιησουιτών που είχε θεμελιωθεί πάνω στη φιλολογία και την ερμηνεία του Αριστοτέλη. Οι Έλληνες συνέβαλαν εξίσου με τους Ουκρανούς στη μεταφορά της δυτικής κουλτούρας στη Ρωσία.

Όλες αυτές οι πολιτισμικές και θρησκευτικές καινοτομίες ήταν έργο της αυλής και της εκκλησιαστικής ελίτ και απλώθηκαν στον υπόλοιπο πληθυσμό και στις επαρχίες με αργούς ρυθμούς. Η νέα κουλτούρα ήταν μάλλον κοινή στο σύνολο της ελίτ και όχι έργο μιας μεμονωμένης φατρίας ή ομάδας, αν και ο βαθμός της υιοθέτησής της ποίκιλλε. Η διχόνοια στην αυλή δεν ήρθε ούτε για θρησκευτικά ούτε για πολιτισμικά θέματα. Άλλοι ήταν οι παράγοντες που τη μετέτρεψαν σε σκηνή ενός μεγάλου πολιτικού δράματος. Από το 1671 και μετά, η σχετική αρμονία των δεκαετιών που ακολούθησαν την Περίοδο των Ταραχών άρχισε να υποχωρεί.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του τσάρου Αλεξίου οι κυρίαρχες μορφές στην αυλή ήταν ο πρώην παιδαγωγός και κουνιάδος του, Μπορίς Μορόζοφ, ο πεθερός του, Ιλιά Μιλοσλάφσκι, και από το 1652 έως το 1658 ο πατριάρχης Νίκων. Ο θάνατος του Μορόζοφ το 1661 άφησε τον Μιλοσλάφσκι ως μοναδικό κυρίαρχο παίκτη, αλλά καθώς ο Αλέξιος μεγάλωνε και ωριμάζε στηριζόταν όλο και λιγότερο στον πεθερό του, του οποίου η συμπεριφορά ήταν συχνά ενοχλητική. Ο Μιλοσλάφσκι πέθανε το 1668, αφού ο Αλέξιος είχε υπογράψει τη συνθήκη ειρήνης με την Πολωνία παρά τις αντιρρήσεις πολλών βογιάρων. Διόρισε τον αρχιτέκτονα της ειρήνης, Αφανάσι Ορντίν-Νασόκιν, επικεφαλής της Διπλωματικής Υπηρεσίας. Ο Ορντίν-Νασόκιν, γλωσσομαθής ευγενής από την επαρχία που είχε την εύνοια του τσάρου, πήρε τον τίτλο του βογιάρου. Μαζί με τον τσάρο είχαν σκοπό να μετατρέψουν την ειρήνη με την Πολωνία σε πραγματική συνεργασία εναντίον των Οθωμανών. Η συμμαχία αυτή είχε καταστεί ακόμα πιο αναγκαία, εφόσον η καθιέρωση της ρωσικής επικυριαρχίας στην Ουκρανία και η ρωσική φρουρά στο Κίεβο έφεραν τη Ρωσία σε μια νέα θέση στην ανατολική Ευρώπη: τώρα πλέον αντίκριζε την Κριμαία απέναντι από τη στέπα. Η χώρα βρισκόταν αντιμέτωπη με ολόκληρη τη δύναμη των Τούρκων, και ο τσάρος με τον υπουργό του ήθελαν τους Πολωνούς συμμάχους, κάτι που οι βογιάροι έβλεπαν με καχυποψία. Δυστυχώς, η αλαζονεία του Ορντίν-Νασόκιν στην εφαρμογή της πολιτικής της συμφιλίωσης με την Πολωνία στην Ουκρανία οδήγησε σε εξεγέρσεις και ο Ορντίν-Νασόκιν έχασε την εύνοια του τσάρου. Το 1670 ο τσάρος Αλέξιος τοποθέτησε έναν νέο επικεφαλής της Διπλωματικής Υπηρεσίας, ο οποίος αντιλαμβανόταν την ανάγκη συμμαχιών εναντίον των Τούρκων, αλλά συνάμα τα πήγαινε καλά με τους Ουκρανούς. Επέλεξε τον συνταγματάρχη των μουσκετοφόρων Αρτάμον Ματβέεφ, με πολλές επιτυχημένες αποστολές στους Κοζάκους και καινούργιο ευνοούμενό του.

Η ανάγκη εξεύρεσης νέου προσώπου για να διευθύνει την εξωτερική πολιτική

διανθίστηκαν με περίτεχνους προλόγους που εξηγούσαν το σκεπτικό κάθε μέτρου. Πλέον, το νέο σύστημα διακυβέρνησης έμοιαζε, λίγο ως πολύ, με αυτά των υπολοίπων μοναρχιών της Ευρώπης.

Μαζί με την αναδιάρθρωση της κυβέρνησης ήρθε και μια νέα κουλτούρα. Ο Πέτρος δεν κατέστειλε την παλαιά θρησκευτική κουλτούρα, απλώς άρχισε να εισάγει μια νέα – την κοσμική κουλτούρα της σύγχρονης Ευρώπης. Έστειλε εκατοντάδες νέους ευγενείς στο εξωτερικό, ενθάρρυνε και πολλές φορές διεύθυνε τη μετάφραση και την έκδοση εγχειριδίων ιστορίας, αρχιτεκτονικής, μαθηματικών, γεωγραφίας και άλλων. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του έστειλε τον προσωπικό του βιβλιοθηκάριο στο εξωτερικό για να προσλάβει επιστήμονες για την ακαδημία επιστημών που θα ιδρύοταν στην Αγία Πετρούπολη, δίνοντάς του οδηγίες να αναζητήσει ειδικά μαθηματικούς και φυσικούς. Το έργο βρισκόταν στη φάση της υλοποίησης όταν πέθανε, αλλά η σύζυγος και διάδοχός του ίδρυσε επισήμως την ακαδημία στη μνήμη του. Το αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών το 1725. Ο Πέτρος δεν ενδιαφερόταν μόνο για τις επιστήμες και την τέχνη, αλλά ήθελε επίσης να εξευρωπαϊστεί τα κοινωνικά ήθη της Ρωσίας. Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής, ένας καλλιεργημένος και εξευγενισμένος λαός ήταν απαραίτητος για ένα νοικοκυρεμένο κράτος. Έτσι, το 1719, ο Πέτρος εξέδωσε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο η αριστοκρατία έπρεπε να αλλάξει την κοινωνική της συμπεριφορά. Τα ανδροκρατούμενα συμπόσια του παρελθόντος έμελλε να τελειώσουν και, στη θέση τους, οι ευγενείς έπρεπε να διοργανώνουν ένα είδος ανοικτής κοινωνικής συνεύρεσης σε συγκεκριμένες μέρες και να προσκαλούν τους γνωστούς τους ακόμα και εκείνους που ανήκαν σε κατώτερη τάξη. Οι διασκεδάσεις έπρεπε να είναι πιο εκλεπτυσμένες – μουσική, χορός, χαρτοπαίγνια – και, κάτι που ήταν ακόμα πιο σημαντικό, οι συγκεντρώσεις έπρεπε να περιλαμβάνουν και γυναίκες. Όπως τόσα πολλά από τα πολιτιστικά διατάγματα του Πέτρο, απαιτούσε κάτι που αποτελούσε ήδη σχετικά γενικευμένη πρακτική. Όπως αντιλήφθηκαν αμέσως οι ξένοι διπλωμάτες, οι συγκεντρώσεις ήταν επίσης ο τέλειος τρόπος για ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με την πολιτική, αλλά και απλών καθημερινών ειδήσεων.

Σχεδόν το τελευταίο πράγμα που έκανε πριν πεθάνει ήταν να παραγγείλει τη μετάφραση του βιβλίου του Γερμανού νομικού και ιστορικού Σάμουελ Πούφεντορφ, *Περί των καθηκόντων του ανθρώπου και του πολίτη*. Μια πολυδιαβασμένη εκλαϊκευμένη περιγραφή της φύσης του κράτους η οποία θεμελιώνει τελικά τη διακυβέρνηση πάνω στο Φυσικό Δίκαιο και σ' ένα συμβόλαιο μεταξύ των ανθρώπων πριν τη δημιουργία των κοινωνιών. Ο Πούφεντορφ τόνιζε επίσης ότι το καθήκον του ηγεμόνα

ήταν να εργάζεται για το γενικό καλό, όχι μόνο το δικό του, και ότι το καθήκον του πολίτη ήταν η υπακοή χωρίς κανενός είδους αντίσταση. Αν και πίστευε πως ο φυσικός νόμος ήταν έργο του Θεού, κατά τα άλλα διαχώριζε αυστηρά το κράτος και τους νόμους του από τις θείες εντολές. Για τον Πέτρο αυτό σήμαινε ότι ο τσάρος ήταν ακόμα ο ηγεμόνας, αλλά ο χαρακτήρας της εξουσίας του βασιζόταν στον φυσικό και τον ανθρώπινο νόμο, και όχι μόνο στην παράδοση και στην προσωπική ευσέβεια του ηγεμόνα. Η δυτική πολιτική σκέψη είχε μπει στη Ρωσία.

Ο Μεγάλος Πέτρος με τις προσωπικές του εκκεντρικότητες και το μέγεθος των επιτευγμάτων του υπήρξε ένας μοναδικός ηγεμόνας στην ιστορία της Ρωσίας. Για το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα αποτέλεσε το μεγάλο ιδεώδες της ρωσικής μοναρχίας και των υποστηρικτών της στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Με το πέρασμα του χρόνου, η εικόνα του Πέτρου άλλαξε, γιατί ήδη την εποχή της Αικατερίνης οι συντηρητικοί ευγενείς άρχισαν να διαμαρτύρονται, μιμούμενοι τους προγόνους τους της εποχής του, ότι ο Πέτρος είχε εισαγάγει ξένα ήθη στη Ρωσία, υπονομεύοντας την παλαιά θρησκεία και την ηθική της. Τον 19ο αιώνα μια εκρηκτική διαμάχη ξέσπασε πάνω σε αυτό το θέμα, όταν οι φιλελεύθεροι δυτικόφιλοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους σλαβόφιλους θαυμαστές της ρωσικής παράδοσης – δηλαδή οι θαυμαστές του Πέτρου ήρθαν αντιμέτωποι με τους επικριτές του. Επρόκειτο για μια διαφωνία που συνοδεύτηκε από μεταφυσικές αναζητήσεις και εθνική υπερηφάνεια, αλλά το ερώτημα παραμένει: Τι πραγματικά πέτυχε ο Πέτρος;

Η πλέον προφανής απάντηση έχει να κάνει με τη θρησκεία. Όσο σημαντική και αν ήταν η διοικητική υπαγωγή της εκκλησίας στον τσάρο, ήταν η μία μόνο πλευρά των αλλαγών που πραγματοποίησε ο Πέτρος, ο οποίος, αν και αποφασισμένος να βάλει την εκκλησία στη θέση της, δεν ήταν άθρησκος. Παρακολουθούσε τη λειτουργία τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα στην Αγία Πετρούπολη και πιο συχνά στη διάρκεια της Σαρακοστής και της Μεγάλης Εβδομάδας. Όμως, το δικό του στιλ τήρησης των θρησκευτικών κανόνων παρέκκλινε σε άλλα σημεία από την παραδοσιακή ορθοδοξία. Μετά τον θάνατο της μητέρας του, ποτέ δεν πραγματοποίησε προσκύνημα σε κάποιο από τα πολλά ιερά με τα θαυματουργά λείψανα και τις εικόνες. Στη νέα του πρωτεύουσα υπήρχε μόνο ένα μοναστήρι, σε αντίθεση με τα δεκάδες στη Μόσχα, και αυτό ιδρύθηκε μόλις το 1714. Ο Πέτρος πήγαινε εκεί περιστασιακά, αλλά το δέλεαρ ήταν τα κηρύγματα των Ουκρανών μοναχών, τα οποία ο Πέτρος επιζητούσε και έμοιαζε να απολαμβάνει. Το μοναστήρι ήταν αφιερωμένο στον ηγεμόνα και άγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας Αλέξανδρο Νιέφσκι, ο οποίος όμως ήταν γνωστός κυρίως για τις στρατιωτικές του νίκες, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης εναντίον των Σου-

ηδών στον Νέβα. Σε περίπτωση που η σημασία της επιλογής δεν ήταν αρκετά σαφής, με εντολή του Πέτρου ο εορτασμός της μνήμης του αγίου μεταφέρθηκε από την παραδοσιακή ημερομηνία της 30ής Νοεμβρίου στις 23 Αυγούστου, ημέρα της σύναψης της Συνθήκης του Νίσταντ, με την οποία έληξε ο δικός του πόλεμος με τη Σουηδία. Ο Πέτρος γνώριζε τις γραφές και το περιεχόμενο της λειτουργίας και μπορούσε να ανταλλάξει βιβλικά αποσπάσματα με τους αλληλογράφους του, αλλά η προσωπική ευσέβειά του ήταν συνέπεια των πολιτισμικών αλλαγών στη Ρωσική Εκκλησία του 17ου αιώνα: έμφαση στο κήρυγμα και στη μάθηση και όχι στα θαύματα και στον μοναχισμό.

Το κλειδί εδώ ήταν η αλλαγή στην έμφαση: ο Πέτρος δεν κατάργησε τα μοναστήρια ούτε περιόρισε την πίστη στα θαυματοργά λείψανα. Ομοίως δεν σκόπευε να καταργήσει τη θρησκεία. Η συνέπεια της πολιτικής του ήταν να σταματήσει την ολοκληρωτική κυριαρχία της θρησκείας στη ρωσική κουλτούρα και να την περιορίσει στη θέση που κατείχε στην πνευματική ζωή της πρώιμης σύγχρονης Ευρώπης μετά την Αναγέννηση: ένα θεμελιώδες σύστημα πίστης σε μια κοινωνία της οποίας η υψηλή κουλτούρα ήταν ήδη κοσμική. Έτσι, μέσα σε τριάντα έξι χρόνια επέφερε μια αλλαγή στη ρωσική κουλτούρα, για την οποία χρειάστηκαν αιώνες στη δυτική Ευρώπη.

Η νέα κοσμική κουλτούρα που εισήχθη στη Ρωσία τον καιρό του Πέτρου ήταν αναμφίβολα ευρωπαϊκή – αν και κανείς από τους συγχρόνους του δεν την αντιλαμβάνονταν έτσι. Ούτε οι Ρώσοι ούτε οι Ευρωπαίοι χρησιμοποιούσαν τους όρους «δυτικοποίηση» ή «εξευρωπαϊσμός». Πίστευαν ότι ο Πέτρος είχε αντικαταστήσει με την εκπαίδευση και την κουλτούρα την άγνοια, με φως το σκοτάδι. Επιπλέον, ο όρος «ευρωπαϊκός» μπορεί να είναι παραπλανητικός, καθώς αποκρύπτει τις επιλογές που ο Πέτρος καθώς και άλλοι Ρώσοι έκαναν από τη μεγάλη ποικιλία της ευρωπαϊκής κουλτούρας. Τα προσωπικά γούστα του Πέτρου ήταν τουλάχιστον ασυνήθιστα. Είχε αυτό που κάποιοι σύγχρονοί του ονόμαζαν «μαθηματικό μυαλό», δηλαδή ενδιαφερόταν για οτιδήποτε αφορούσε τα μαθηματικά, όπως αυτά νοούνταν στην εποχή του. Η αντίληψη αυτή δεν περιέκλειε μόνο τη θεωρητική επιστήμη των αριθμών, αλλά και τη μηχανική, την υδραυλική, την οχύρωση, την τοπογραφία, την αστρονομία, την αρχιτεκτονική και πολλές άλλες επιστήμες και τέχνες που χρησιμοποιούσαν λιγότερο ή περισσότερο τα μαθηματικά. Δεν υπήρχαν Ευρωπαίοι μονάρχες που να συμεριζόνταν τις προτιμήσεις του και οι Ρώσοι ευγενείς της αυλής του δεν τις γνώριζαν καν. Έτρεφε επίσης ένα πάθος για τους Ολλανδούς, τη γλώσσα τους, τα πλοία, τη μηχανική, την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική τους. Γενικά, η προσωπική του κουλτούρα αντλούσε την έμπνευσή της από την προτεσταντική βόρεια Ευρώπη και από εκεί δανείστηκε τους νόμους και τον διοικητικό του μηχανισμό, τον στόλο, τον σχεδιασμό

της νέας του πρωτεύουσας και πολλά άλλα. Ωστόσο, οι αρχιτέκτονές του ήταν οι περισσότεροι Γερμανοί ή Ιταλοί, παρά τον ολλανδικό προσανατολισμό του, και οι γλύπτες του ήταν επίσης Ιταλοί. Οι επιλογές του ήταν εκλεκτικές, όπως ήταν και αυτές των άλλων Ρώσων, αριστοκρατών κυρίως, των οποίων τα πολιτιστικά ενδιαφέροντα εντοπίζονταν στη δυτική Ευρώπη. Πολλοί από τους αριστοκράτες και, προφανώς, όλοι οι αντίπαλοι του Πέτρου, έλκονταν περισσότερο από τον πολιτισμό της καθολικής νότιας Ευρώπης και της Πολωνίας – από την μπαρόκ μεγαλοπρέπεια της Ρώμης και από τα αριστοκρατικά πολιτειακά συστήματα της Βενετίας και της Πολωνίας. Κάποιες εκφάνσεις της ευρωπαϊκής κουλτούρας δεν είχαν ακόμα φτάσει στη Ρωσία, όπως η νομική επιστήμη, η ιατρική και η ακαδημαϊκή μελέτη των κλασικών συγγραφέων. Εκείνη την περίοδο, αυτό που προέκυψε ήταν ένα περίεργο μείγμα ευρωπαϊκού μπαρόκ και πρώιμου Διαφωτισμού, ένας συνδυασμός από διαφορετικά και ενίοτε αντιφατικά στοιχεία που προέρχονταν από την ευρωπαϊκή σκέψη και κουλτούρα.

Μέρος του πολιτιστικού μετασχηματισμού της Ρωσίας ήταν μια νέα αντίληψη του κράτους. Οι παραδοσιακοί στόχοι του ρωσικού κράτους ήταν πολύ απλοί: διατήρηση της εξουσίας του τσάρου και της κυβέρνησής του στο εσωτερικό και στο εξωτερικό και προστασία του κράτους μέσω της δίκαιης και χριστιανικής συμπεριφοράς των ηγεμόνων. Ο Πέτρος εισήγαγε έναν κοσμικό στόχο, το καλό του κράτους (και των πολιτών του), καθώς και τα μέσα για την επίτευξη αυτού του στόχου, δηλαδή την καθιέρωση της ορθής και έννομης τάξης και την εκπαίδευση της αριστοκρατίας στην ευρωπαϊκή κουλτούρα. Αυτό το τελευταίο τόνιζαν, κυρίως, οι εκπρόσωποι του Πέτρου, όταν διακήρυσσαν ότι είχε φέρει φως (μάθηση) στο σκοτάδι (άγνοια) και αυτό ήταν επίσης το στοιχείο που θεωρούσαν επίτευγμά του οι σύγχρονοί του Ευρωπαίοι. Εξίσου σημαντική ήταν η δημιουργία γραπτών και νομικών θεμελίων για τους κυβερνητικούς θεσμούς. Δεν επρόκειτο για ένα σύνταγμα με τη σύγχρονη έννοια, αλλά για μια απότομη ρήξη με τα παραδοσιακές, άγραφες βάσεις της πρότερης ρωσικής διακυβέρνησης. Η κρατική δομή που δημιούργησε θύμιζε έντονα εκείνη των ευρωπαϊκών μοναρχιών και ως τέτοια έγινε αποδεκτή στη Δύση. Μοιραζόταν με πολλά ευρωπαϊκά κράτη μια θεμελιώδη αντίφαση, ότι η μοναρχία ήταν η πηγή του δικαίου. Στην περίπτωση αυτή, πώς θα μπορούσε να διατηρηθεί η έννομη τάξη εάν ο ηγεμόνας αποφάσιζε να την αγνοήσει; Τελικά αυτή η αντίφαση στα ηπειρωτικά κράτη της Ευρώπης θα λυνόταν μόνο με τη Γαλλική Επανάσταση και τις συνέπειές της, αλλά για την ώρα έμοιαζε να λειτουργεί.

Το ρωσικό κράτος έμοιαζε με τα ευρωπαϊκά, αλλά είχε τις ιδιαιτερότητές του. Από τη Ρωσία έλειπε ένας σημαντικός θεσμός καθιερωμένος σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη: το επάγγελμα του δικηγόρου ως προϊόν εκπαίδευσης. Η Ρωσία δεν επρόκειτο να απο-

κτήσει πανεπιστήμιο με νομική σχολή μέχρι το 1755 και το επάγγελμα του δικηγόρου ως αποτέλεσμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ήρθε μόνο κατά τον 19ο αιώνα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό ρωσικό πρόβλημα στο κράτος του Πέτρου ήταν ότι τα νέα του γνωρίσματα ήταν συγκεντρωμένα στην Αγία Πετρούπολη. Η μεταρρύθμιση του τσάρου στην επαρχιακή διοίκηση ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, έπασχε από έλλειψη κατάλληλου προσωπικού και καταργήθηκε μετά τον θάνατό του. Αντίθετα με τις ευρωπαϊκές μοναρχίες, από τη Ρωσία έλειπε ένας διοικητικός μηχανισμός αρκετά πυκνός και καλά εκπαιδευμένος, ώστε να εκτελεί τη βούληση του μονάρχη σε επαρχιακό επίπεδο. Τα φιλόδοξα μέτρα που σχεδιάστηκαν στην πρωτεύουσα δεν επηρέασαν τις επαρχίες και, μόνο για να συλλέξει τους φόρους, ο Πέτρος έπρεπε συχνά να βασιζέται σε ειδικά εξουσιοδοτημένους αξιωματικούς του στρατού. Σε κάποιο βαθμό, το νέο κράτος έμενε μετέωρο πάνω από μια κοινωνία που δεν άλλαζε με τον ρυθμό της πρωτεύουσας ή ακόμα και της Μόσχας. Για τους χωρικούς, οι σχέσεις με το κράτος δεν είχαν αλλάξει σχεδόν καθόλου.

Ωστόσο, και παρ' όλους αυτούς τους περιορισμούς, ο Πέτρος πέτυχε και μεταμόρφωσε τη χώρα του για πάντα. Αυτή η μεταμόρφωση δεν θα ήταν δυνατή αν δεν υπήρχε το υπόστρωμα κάποιων αλλαγών που είχαν προηγηθεί, ειδικά στην εκκλησιαστική κουλτούρα και στην ελίτ των βογιάρων, στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 17ου αιώνα. Η αναδιοργάνωση του κράτους, ωστόσο, δεν είχε προηγουμένο και προήλθε από τους αρχικούς του αυτοσχεδιασμούς και την απόφασή του να υιοθετήσει σουηδικά πρότυπα διοίκησης. Όλα αυτά, ο Πέτρος δεν τα έκανε μόνος του. Ένα μεγάλο μέρος της επιτυχίας του ήταν η πολιτική του ικανότητα να διαχειρίζεται μια απρόθυμη αριστοκρατία, που αναπόφευκτα έχανε μέρος της εξουσίας της με τις νέες ρυθμίσεις. Οι αριστοκράτες, παρά τους επικρατούντες μύθους, δεν ήταν βογιάροι με μακριές γενειάδες που προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν την Ορθόδοξη Εκκλησία στην προ του 1650 κατάσταση. Ήταν και αυτοί Ευρωπαίοι, αλλά με διαφορετικούς στόχους και συμφέροντα από τον τσάρο, και ο Πέτρος τους διαχειρίστηκε συμπεριλαμβάνοντας αρκετούς από αυτούς στη νέα κυβέρνηση, τον στρατό και το διπλωματικό σώμα, ώστε να τους κρατά τουλάχιστον ήσυχους, αν και όχι απόλυτα ικανοποιημένους. Ο Πέτρος είχε επίσης να αντιμετωπίσει τη λαϊκή δυσaráσκεια και αυτή περιείχε ένα στοιχείο πολιτισμικού συντηρητισμού. Όταν η δυσaráσκεια αυτή μετατρέποταν σε εξέγερση την κατέστελλε βίαια, με τη συγκατάθεση της Ευρώπης. Κανείς δεν υποστήριζε επαναστάτες εναντίον του στέμματος. Με τους ευγενείς ο Πέτρος συμπεριφέρθηκε τελείως διαφορετικά, προσποιούμενος ότι αγνοούσε την προτίμησή τους για τον γιο του και κρατώντας τους στο κέντρο της κυβέρνησης, μαζί με τους ευνοούμενους του και με δυτικούς εμπειρογνώμονες μέχρι το τέλος της

βασιλείας του. Με αυτό τον τρόπο ο Πέτρος κράτησε την αριστοκρατία ενωμένη και σύμμαχο, τόσο δική του όσο και της πολιτικής του. Η μαεστρία του στα πολιτικά παιχνίδια της αυλής ήταν εξίσου σημαντική με την ασυγκράτητη αποφασιστικότητά του και τη σιδερένια του θέληση.

Ο θάνατος του Πέτρου, τον Ιανουάριο του 1725, βύθισε τη Ρωσία σε πολιτική κρίση, γιατί ένα από τα πολλά παράδοξα της βασιλείας του είναι ότι δεν εφάρμοσε τις προβλέψεις των διαταγμάτων του που επέτρεπαν στον τσάρο να επιλέξει τον διάδοχό του. Ως εκ τούτου, μετά τον θάνατό του υπήρχαν πολλές εναλλακτικές: η σύζυγός του Αικατερίνη, που είχε στεφθεί αυτοκράτειρά του την προηγούμενη χρονιά. Ο δεκάχρονος εγγονός του Πέτρος από τον άτυχο Αλέξιο, και πολλές θυγατέρες από την Αικατερίνη. Οι τελευταίες ήταν ή πολύ νέες ή είχαν παντρευτεί στο εξωτερικό και, έτσι, η επιλογή ήταν ανάμεσα στην Αικατερίνη και στον Πέτρο – στην τελευταία περίπτωση με αντιβασιλεία. Η άρχουσα ελίτ διασπάστηκε σχετικά με την επιλογή, μετά όμως από σημαντική πίεση της ανακτορικής φρουράς, η Γερουσία επέλεξε την Αικατερίνη. Για πρώτη φορά η φρουρά έκανε αισθητές τις επιθυμίες της και τάχθηκε υπέρ μιας γυναίκας. Παρόλο που η Αικατερίνη είχε τη φήμη μιας πολύ ισχυρής προσωπικότητας (με «καρδιά λιονταριού», είχε πει ο Γάλλος πρεσβευτής), δεν αποδείχτηκε αποτελεσματική στη διακυβέρνηση και πολύ σύντομα τις υποθέσεις του κράτους ανέλαβε ο Μένσικοφ και θεσπίστηκε το Ανώτατο Μυστικό Συμβούλιο του Θρόνου για να χειρίζεται τις κρατικές υποθέσεις. Η Αικατερίνη πέθανε το 1727. Ο Μένσικοφ, με ένα αγόρι στον θρόνο, φαινόταν έτοιμος για την εξουσία, όμως οι ευγενείς αποδείχτηκαν εξαιρετικά ισχυροί και το Ανώτατο Μυστικό Συμβούλιο του Θρόνου τον εξόρισε στη Σιβηρία, όπου και πέθανε. Οι πρίγκιπες Ντολγκορούκι και Γκολίτσιν έγιναν κυρίαρχοι της κυβέρνησης και σηματοδότησαν μια νέα πορεία, μεταφέροντας την πρωτεύουσα πίσω στη Μόσχα. Εδραίωσαν τη θέση τους παντρεύοντας τον νεαρό τσάρο με μια πριγκίπισσα της οικογένειας των Ντολγκορούκι. Τότε παρενέβη η μοίρα. Ξαφνικά το 1730 ο Πέτρος Β' πέθανε από ευλογιά. Οι ευγενείς έπρεπε να βρουν έναν νέο μονάρχη, και δεν επέλεξαν την εναπομείνασα κόρη του Πέτρου, Ελισάβετ, αλλά την ανιψιά του, Άννα, θυγατέρα του συμβασιλέα, Ιβάν Ε'. Η Άννα κυβερνούσε την Κουρλάνδη της Βαλτικής ως χήρα του δούκα, και κλήθηκε στη Μόσχα. Ταυτόχρονα οι ευγενείς αποφάσισαν να κρατήσουν την εξουσία με τη δημιουργία μιας σειράς προϋποθέσεων που η Άννα θα έπρεπε να υπογράψει για να ανέλθει στον θρόνο, προϋποθέσεις που έδιναν εξουσία στα τακτικά μέλη του Ανώτατου Μυστικού Συμβουλίου του Θρόνου, δηλαδή στους Ντολγκορούκι και τους Γκολίτσιν. Εδώ όμως έκαναν ένα μοιραίο λάθος, γιατί αυτές οι προϋποθέσεις έδιναν εξουσία όχι στην αριστοκρατία ως

τσάρου, αποδεχόμενοι την επικυριαρχία του και παρέχοντάς του στρατεύματα για τους εξωτερικούς πολέμους και τις εσωτερικές συγκρούσεις. Οι Κιρκάσιοι παρέμειναν επίσης πιστοί, υποστηρίζοντας τον τσάρο εναντίον των εξεγερμένων του Ράζιν.

Η Συνθήκη του Περεγιασλάβλ, 1654, έφερε στο ρωσικό κράτος ένα νέο στοιχείο με τη μορφή του ουκρανικού χατμανάτου. Η αρχικά δημοκρατική κοινότητα των Κοζάκων σύντομα μετατράπηκε σε μια κοινωνία διοικούμενη από μια κληρονομική ελίτ αξιωματικών. Σύμφωνα με το πλαίσιο της Συνθήκης του Περεγιασλάβλ, οι Κοζάκοι συνέχισαν να εκλέγουν τον χατμάνο, που με τη σειρά του διορίζει τους αξιωματικούς, απένεμε δικαιοσύνη (σύμφωνα με τους παλαιούς νόμους των Πολωνών), διαχειριζόταν το Θησαυροφυλάκιό του και διοικούσε τον στρατό, και όλα αυτά χωρίς να συμβουλευεται τον τσάρο. Ο τσάρος διατηρούσε φρουρά στο Κιέβο και σε άλλες κύριες πόλεις, οι διοικητές των οποίων ασκούσαν επίσης έλεγχο στις πόλεις, μολονότι αυτές συνέχιζαν να έχουν τις τοπικές εκλεγμένες κυβερνήσεις τους. Η Ουκρανική Εκκλησία ήταν πιο περίπλοκη, καθώς ο μητροπολίτης του Κιέβου δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Μόσχας, αλλά στο ελληνικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Το Κιέβο αποδέχτηκε τον πατριάρχη της Μόσχας ως κεφαλή του μόλις το 1687.

Η ενσωμάτωση του ουκρανικού χατμανάτου στη Ρωσία είχε βαθιές επιπτώσεις, επειδή ενίσχυσε τους δεσμούς μεταξύ Κιέβου και Μόσχας, σε μια περίοδο που συντελούνταν αλλαγές στην Ορθόδοξη Ρωσική Εκκλησία. Αυτές οι αλλαγές οδήγησαν την ελίτ του ρωσικού κλήρου να στραφεί στα ουκρανικά πρότυπα ευσέβειας, αλλά και πυροδότησαν μια θρησκευτική αναταραχή που τελικά οδήγησε σε σχίσμα. Ακόμα και την εποχή του τσάρου Μιχαήλ είχαν διαφανεί σημάδια ανανέωσης στην εκκλησία. Μεταξύ των κληρικών υψώθηκαν φωνές που παραπονούνταν ότι οι Ρώσοι ιερείς δεν προσπαθούσαν αρκετά για να φέρουν την ορθόδοξη διδασκαλία στο εκκλησιασμά τους. Κανένας δεν αμφισβητούσε την κεντρική σημασία της λειτουργίας, αλλά οι μεταρρυθμιστές ζητούσαν πιο συστηματικό κήρυγμα και αυτό σήμαινε έναν πιο μορφωμένο κλήρο και μια πιο πλούσια θρησκευτική λογοτεχνία. Με την άνοδο του τσάρου Αλεξίου στον θρόνο, αρχηγός της νέας τάσης ήταν ο πνευματικός του, Στεφάν Βονιφάτιεφ, και η ομάδα περιλάμβανε τον πατριάρχη Νίκωνα, τον μητροπολίτη του Νόβγκοροντ και τον Αββακούμ, έναν χωρικό ιερέα από την περιοχή του Βόλγα που είχε ανέλθει στο αξίωμα του πρωθιερέα μιας από τις κυριότερες εκκλησίες της Μόσχας. Αν και είχαν την εύνοια του τσάρου, μέχρι το 1652 δεν σημείωσαν ιδιαίτερη πρόοδο.

Οι διευρυνόμενες επαφές με τους ορθοδόξους στα ουκρανικά εδάφη έδωσαν στους Ρώσους νέες ιδέες, καθώς οι Ουκρανοί είχαν επιδοθεί σε έναν διαρκή αγώνα για την υπεράσπιση της ορθοδοξίας, ενισχύοντάς τη στο μυαλό και στην καρδιά των

πιστώ
παίδει
έμφασ
σοφία
γλώσσ
στην κ
στη Μ
για να
κειμέν
τσάρο
ιδιαίτε
αναθε
σικά κ
ρες. Ο
τικές π
μερικο
και το
τα άλλ
χειρα
πρακτ
Καθώ
λειτου
και δε
είχαν
κωνα
μορφα
τη διά
ήταν π
ο Αββ
των νέ
πιο μα
Με
λούθη
λειτου
νεχίστ
ταν αν

πιστών. Στην Ακαδημία του Κιέβου ο ουκρανικός κλήρος λάμβανε μια νέα μορφή εκπαίδευσης, άγνωστη στη Ρωσία, η οποία προερχόταν από ιησουιτικά πρότυπα. Έδινε έμφαση στη γλώσσα και στη ρητορική, στην τέχνη της πειθούς καθώς και στη φιλοσοφία. Η Ακαδημία του Κιέβου δίδασκε στους σπουδαστές όχι μόνο τη slaβονική γλώσσα, αλλά και τα λατινικά, που εξακολουθούσαν να είναι η γλώσσα των λογίων στην καθολική και στην προτεσταντική Ευρώπη. Το 1649 ο τσάρος Αλέξιος έφερε στη Μόσχα την πρώτη ομάδα Ουκρανών μοναχών για να διδάξουν αλλά συνάμα και για να βοηθήσουν στην επιμέλεια και την έκδοση των λειτουργικών και λατρευτικών κειμένων. Κατόπιν, το 1652, ο πατριάρχης Ιωσήφ πέθανε και, με την παρακίνηση του τσάρου, ο κλήρος εξέλεξε διάδοχό του τον Νίκωνα. Ο πατριάρχης Νίκων ανέλαβε με ιδιαίτερη θέρμη να εξετάσει τα λειτουργικά βιβλία και το 1653 άρχισε να τα εκδίδει αναθεωρημένα. Οι αναθεωρήσεις αυτές έγιναν με σκοπό να ευθυγραμμιστούν τα ρωσικά κείμενα με τις ελληνικές (και ουκρανικές) εκδοχές, τις οποίες θεωρούσε πιο έγκυρες. Οι νέες εκδοχές απαιτούσαν επίσης ορισμένες αλλαγές στις καθημερινές λατρευτικές πρακτικές, όπως στον τρόπο με τον οποίο γινόταν το σημείο του σταυρού. Για μερικούς αιώνες οι Ρώσοι έκαναν το σημείο του σταυρού κρατώντας ίσια τον δείκτη και το μεσαίο δάχτυλο (συμβολίζοντας τη διττή φύση του Χριστού) και διπλώνοντας τα άλλα τρία δάχτυλα, ενώ οι Έλληνες ένωναν τα δύο πρώτα δάχτυλα και τον αντίχειρα (συμβολίζοντας την Αγία Τριάδα). Ο Νίκων, ωστόσο, επέβαλε την ελληνική πρακτική, υποστηρίζοντας ότι η ρωσική εκδοχή περιφρονούσε την Αγία Τριάδα. Καθώς η ρωσική (και η παλαιότερη ελληνική) παράδοση υποστήριζε ότι ολόκληρη η λειτουργία και όλες οι συναφείς πρακτικές αναπαριστούσαν τη θυσία του Χριστού και δεν αποτελούσαν απλώς μια υπενθύμισή της στους πιστούς, τέτοιες λεπτομέρειες είχαν αποφασιστική σημασία. Ωστόσο, κάποιοι από τους πρώην συμμάχους του Νίκωνα στο μεταρρυθμιστικό κίνημα υπό την ηγεσία του Αββακούμ αρνήθηκαν να συμμορφωθούν. Ο Αββακούμ διηγήθηκε αργότερα ότι άκουσε γι' αυτές τις αλλαγές κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας του 1653 και, όπως είπε, «είδαμε ότι ο χειμώνας ήταν προ των πυλών – οι καρδιές πάγωσαν και τα πόδια άρχισαν να τρέμουν». Επειδή ο Αββακούμ επέμενε να αρνείται να συμμορφωθεί και άρχισε να κηρύττει εναντίον των νέων βιβλίων, ο Νίκων και ο τσάρος τον εξόρισαν μαζί με τους οπαδούς του όσο πιο μακριά γινόταν στη Σιβηρία, ανατολικά της λίμνης Βαϊκάλης.

Με την εξορία του Αββακούμ το 1655 και των λιγοστών κληρικών που τον ακολούθησαν η διαμάχη έμοιαζε να έχει τελειώσει. Οι μεταρρυθμίσεις του Νίκωνα στη λειτουργία, καθώς και η πατρονία Ουκρανών δασκάλων και λογίων στη Μόσχα συνεχίστηκαν. Ο Νίκων ήταν μια ισχυρή μορφή και μια προσωπικότητα που δεν ανεχόταν αντιρρήσεις ούτε οτιδήποτε μπορούσε να εκλάβει ως προσβολή στο πρόσωπό

του. Το 1658, ένας από τους ευνοούμενους του τσάρου πρόσβαλε τον υπηρέτη του Νίκωνα σε μια δεξίωση προς τιμήν ενός Γεωργιανού πρίγκιπα που βρισκόταν σε επίσκεψη στη Μόσχα και ο Νίκων ανακοίνωσε ότι εγκαταλείπει τον πατριαρχικό θρόνο. Ίσως περίμενε μια συγγνώμη από τον τσάρο και τον εν λόγω βογιάρo, η οποία, όμως, δεν ερχόταν. Ο Νίκων αποσύρθηκε στη δική του νεοσύστατη Μονή της Νέας Ιερουσαλήμ στα δυτικά της Μόσχας και εκεί παρέμεινε. Οι πράξεις του προκάλεσαν κρίση, επειδή δεν είχε παραιτηθεί από το αξίωμα του πατριάρχη, αλλά είχε απλώς εγκαταλείψει τα καθήκοντά του. Ο τσάρος Αλέξιος έστειλε απεσταλμένους να τον πείσουν να επιστρέψει, αλλά εκείνος αρνήθηκε.

Ενώ ο Νίκων σιωπούσε δυσαρεστημένος, οι υπόλοιπες εκκλησιαστικές αρχές συνέχισαν να παράγουν νέες εκδόσεις των κειμένων με τη βοήθεια των Ουκρανών. Εξέδωσαν νέες μεταφράσεις των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, αυτή τη φορά δουλεύοντας από τις δυτικές εκδόσεις των ελληνικών κειμένων και όχι από βυζαντινά χειρόγραφα. Οι Ουκρανοί κήρυτταν σε μεγάλες εκδηλώσεις της αυλής και στις κύριες αργίες του ορθόδοξου ημερολογίου και μετέδωσαν επίσης τις γνώσεις τους σε ορισμένους Ρώσους κληρικούς. Όλη αυτή η καινοτόμος δραστηριότητα λάμβανε χώρα μέσα και γύρω από την αυλή, ενώ στο άλλο άκρο της ρωσικής κοινωνίας προμηνυόταν καταιγίδα. Στις επαρχίες τα νέα βιβλία άρχισαν να προκαλούν δυσαρέσκεια και οι τοπικοί ιερείς και μοναχοί θυμήθηκαν τον Αββακούμ και τη διαμαρτυρία του. Οι διαφωνούντες άρχισαν να αποκτούν ευρύτερη υποστήριξη μεταξύ των ομάδων των ασκητών που είχαν δημιουργηθεί από τη δεκαετία του 1640 στις πόλεις και στα χωριά του Άνω Βόλγα. Ο Αλέξιος και οι μητροπολίτες αναγκάστηκαν να αναλάβουν δράση. Το 1666-1667, ενώ ο πόλεμος με την Πολωνία πλησίαζε στο τέλος του, συγκάλεσαν μια σύνοδο της Ρωσικής Εκκλησίας, στην οποία παραβρέθηκαν επίσης δύο από τους Έλληνες ορθόδοξους πατριάρχες, καθώς και άλλοι Έλληνες κληρικοί. Η σύνοδος καθαίρεσε επίσημα τον Νίκωνα και εξέλεξε τον διάδοχό του, παρόλο που ο Νίκων αρνήθηκε να τον αναγνωρίσει. Οι Έλληνες πατριάρχες προσπάθησαν επίσης να πείσουν τον Αββακούμ για τα λάθη του, υπενθυμίζοντάς του πως σε όλο τον κόσμο οι ορθόδοξοι έκαναν τον σταυρό τους με τρία δάχτυλα. Το επιχείρημα αυτό δεν έφερε αποτέλεσμα, επειδή ο Αββακούμ αποκρίθηκε πως η πίστη των άλλων ορθόδοξων λαών δεν ήταν αγνή και μόνο οι Ρώσοι είχαν διατηρήσει την ορθή πίστη. Η σύνοδος τον καταδίκασε και ενέκρινε τις αλλαγές στα κείμενα. Ο Νίκων εξορίστηκε στη Μονή του Αγίου Θεράποντος (Φεραπόντοφ), αλλά ο μεταρρυθμιστικός αγώνας του είχε θριαμβεύσει. Τα νέα βιβλία έγιναν τα καθιερωμένα κείμενα και οι περισσότεροι Ρώσοι υιοθέτησαν το νέο τελετουργικό –ανάμεσά τους οι μητροπολίτες, οι κληρικοί και ο πληθυσμός της κεντρικής Ρωσίας–, όμως οι διαφωνούντες δεν εξαφανίστηκαν. Ο Αβ-

βακούμ εξορίστηκε στο Πουστοζέρσκ, ένα μικρό φρούριο βόρεια του Αρκτικού Κύκλου, αλλά δεν σταμάτησε να γράφει μέχρι την εκτέλεσή του, το 1680. Η διδασκαλία του άρχισε να εξαπλώνεται στα βόρεια χωριά, στα Ουράλια και στη Σιβηρία, καθώς και στον Ντον και στα νότια σύνορα. Ο τσάρος Αλέξιος και οι διάδοχοί του έστειλαν στρατό για να εξαναγκάσουν τους διαφωνούντες να επιστρέψουν στην ορθοδοξία και, το 1678, στο πλέον απομακρυσμένο μέρος της Σιβηρίας, μερικοί από τους παλαιόπιστους, όπως έγιναν γνωστοί, δοκίμασαν μια νέα τακτική. Μόλις πλησίαζαν οι στρατιώτες, ολόκληρη η κοινότητα συγκεντρωνόταν σε μια ξύλινη εκκλησία, έβαζαν φωτιά και καίγονταν όλοι. Η τακτική αυτή καθιστούσε τις διώξεις τους εξαιρετικά δύσκολες, γιατί εκκλησία και κράτος μπορούσαν να θεωρήσουν νίκη μόνο την επιστροφή των παλαιόπιστων στην ορθοδοξία. Ο θάνατός τους, πριν συμφιλιωθούν με την εκκλησία, σήμαινε αποτυχία. Το αποτέλεσμα ήταν στασιμότητα και η παλαιά πίστη συνέχισε να εξαπλώνεται. Οι οπαδοί της ήδη αριθμούσαν δεκάδες χιλιάδες και το κίνημα συνέχισε να βρίσκει νέους υποστηρικτές. Καθώς ο αριθμός τους αυξανόταν, άρχισαν να διαφωνούν μεταξύ τους σε πολλά ζητήματα, λ.χ., μερικοί αποκήρυσαν τις μαζικές αυτοκτονίες, ενώ άλλοι όχι. Οι πιο ριζοσπαστικές ομάδες σχημάτιζαν ολόκληρες εκκλησίες διαφωνούντων χωρίς ιερείς ή μητροπολίτες και πραγματοποιούσαν απλές λειτουργίες με έναν «καθοδηγητή». Κάποιες κοινότητες παλαιόπιστων θύμιζαν ορθόδοξα μοναστήρια, ενώ άλλες δεν διέφεραν σε τίποτα από τις γειτονικές ορθόδοξες κοινότητες, παρά μόνο στο τελετουργικό. Όλοι οι παλαιόπιστοι απέρριπταν την εξουσία της εκκλησίας και του κράτους, διακηρύσσοντας πως η δυναστεία των Ρομανόφ ήταν ο ορατός Αντίχριστος. Ειρηνική μάλλον και όχι επαναστατική, η παλαιά πίστη κατάφερε εντούτοις να σπείρει τον φόβο στις καρδιές τσάρων και μητροπολιτών για τα επόμενα διακόσια χρόνια. Μια αναμφισβήτητη γηγενής παράδοση διαφωνίας και αντίστασης είχε γεννηθεί.

Η Σύνοδος του 1666-1667 είχε αποκαταστήσει την τάξη παντού στην εκκλησία, εκτός από τα απομονωμένα μέρη όπου είχαν βρει καταφύγιο οι παλαιόπιστοι. Στην αυλή της Μόσχας οι αλλαγές στις θρησκευτικές πρακτικές βάθαιναν και εξαπλώνονταν, φέρνοντας μαζί τους νέους πολιτισμικούς τύπους. Το 1664 μια καινούργια φυσιογνωμία εμφανίστηκε στην αυλή, ο σπουδασμένος στο Κίεβο Λευκωρώσος μοναχός Συμεών Πόλοτσκι. Ο Συμεών πολύ σύντομα κέρδισε την εύνοια του τσάρου και πολλών βογιάρων και ο Αλέξιος τον διόρισε παιδαγωγό του διαδόχου του θρόνου, τσαρέβιτς Αλεξίου. Όταν το αγόρι πέθανε το 1669, ο Συμεών παρέμεινε μια σημαντική μορφή, κηρύττοντας εντός και εκτός αυλής, γράφοντας εορταστικούς στίχους για εκδηλώσεις της αυλής, καθώς και πανηγυρική και παρηγορητική ποίηση για επιφανείς βογιάρους. Διεύθυνε ένα σχολείο όπου τα παιδιά των κληρικών και των αξιωματούχων

μελετούσαν τα λατινικά και την εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα και μάθαιναν να γράφουν και να κηρύττουν σύμφωνα με τους κανόνες της κλασικής ρητορικής. Το έργο του Συμεών ήταν ενδεικτικό της πολιτισμικής αλλαγής στη ρωσική ελίτ. Ξεκινώντας από τις δεκαετίες του 1660 ή του 1670 οι γιοι ορισμένων βογιάρων άρχισαν να διδάσκονται πολωνικά και λατινικά και άρχισαν να κυκλοφορούν ανάμεσα στην κατώτερη ελίτ, στους αξιωματούχους και σε μερικούς κληρικούς της Μόσχας, βιβλία που δεν ήταν πλέον αποκλειστικά θρησκευτικά. Βιβλία φυσικής και πολιτικής γεωγραφίας, ιερής ιστορίας, όπως νοούνταν στη Δύση, και άλλα φυλλάδια, έφεραν νέο λεξιλόγιο και νέες αντιλήψεις στη Ρωσία, ακόμα και αν έλειπε το πνευματικό υπόβαθρο που τα έφερε στο προσκήνιο στην Ευρώπη. Οι αναγνώστες αυτών των κειμένων μεταξύ των κληρικών καλλιεργούσαν το ύφος της γραφής που ήταν της μόδας στη Βαρσοβία και στο Κίεβο – πανηγυρική και θρησκευτική ποίηση, κηρύγματα και άλλα είδη. Τα κηρύγματα, και ιδιαίτερος τα έντυπα κηρύγματα του Συμεών Πόλοτσκι, άρχισαν να βρίσκουν κοινό έξω από τη Μόσχα και την ελίτ του παλατιού. Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου, ο τσάρος και ο ευνοούμενός του υπουργός Εξωτερικών, Αρτάμον Ματβέεφ, χρηματοδότησαν ένα θέατρο στο παλάτι που ανέβασε μπαρόκ έργα στα ρωσικά. Συγγραφέας τους ήταν ο λουθηρανός πάστορας Γιόχαν Γκρεγκόρι από το γερμανικό προάστιο και τα αγόρια-ηθοποιοί ήταν αποκλειστικά μαθητές του σχολείου του, τα κείμενα όμως ήταν στα ρωσικά και οι παραστάσεις περιλάμβαναν ακόμα και ιντερλουδία μπαλέτου. Τα ενδιαφέροντα του τσάρου Αλεξίου επεκτείνονταν και πέραν του θεάτρου, αφού είχε ζητήσει από τον Δανό πρεσβευτή ένα τηλεσκόπιο ή, όπως το είχε θέσει ο τσάρος, «έναν σωλήνα σαν αυτόν που εφηύρε ο Τίχο Μπράχε». Το θέατρο έπαψε να λειτουργεί μετά τον θάνατο του τσάρου Αλεξίου, όμως ο γιος και διάδοχός του Θεόδωρος (1676-1682) πρόσφερε στον Συμεών Πόλοτσκι μεγάλη υποστήριξη, επιτρέποντάς του ακόμα και να στήσει το δικό του τυπογραφείο, όπου τύπωνε τα κηρύγματά του και το ομοιοκατάληκτο *Ψαλτήριό* του.

Το 1680 οι νέοι πολιτισμικοί τύποι ήταν πλέον καλά εδραιωμένοι. Ο πατριάρχης Ιωακείμ (1675-1690) χρηματοδότησε το 1685 την ίδρυση της Σλαβο-ελληνο-λατινικής Ακαδημίας, του πρώτου ευρωπαϊκού, κατά κάποιον τρόπο, σχολείου στη Μόσχα. Ο Ιωακείμ είχε πολύ συγκεκριμένες απόψεις για τη Δύση, καθώς ήταν σθεναρός πολέμιος του καθολικισμού και των προτεσταντικών εκκλησιών. Μέρος των λόγων για τους οποίους υποστήριξε το σχολείο ήταν η καταπολέμηση των καθολικών τάσεων που θεωρούσε ότι υπήρχαν μεταξύ των Ρώσων και των Ουκρανών οπαδών του Συμεών Πόλοτσκι στη Μόσχα. Διόρισε δύο Έλληνες, τους αδελφούς Σωφρόνιο και Ιωαννίκιο Λειχούδη, για να διδάξουν και να διευθύνουν το σχολείο. Οι δύο αδελφοί δίδαξαν ό,τι είχαν μάθει στην Ιταλία και στα ελληνικά σχολεία της οθωμανικής επι-

κράτειας – δηλαδή, το ευρωπαϊκό πρόγραμμα σπουδών των ιησουιτών που είχε θεμελιωθεί πάνω στη φιλολογία και την ερμηνεία του Αριστοτέλη. Οι Έλληνες συνέβαλαν εξίσου με τους Ουκρανούς στη μεταφορά της δυτικής κουλτούρας στη Ρωσία.

Όλες αυτές οι πολιτισμικές και θρησκευτικές καινοτομίες ήταν έργο της αυλής και της εκκλησιαστικής ελίτ και απλώθηκαν στον υπόλοιπο πληθυσμό και στις επαρχίες με αργούς ρυθμούς. Η νέα κουλτούρα ήταν μάλλον κοινή στο σύνολο της ελίτ και όχι έργο μιας μεμονωμένης φατρίας ή ομάδας, αν και ο βαθμός της υιοθέτησής της ποίκιλλε. Η διχόνοια στην αυλή δεν ήρθε ούτε για θρησκευτικά ούτε για πολιτισμικά θέματα. Άλλοι ήταν οι παράγοντες που τη μετέτρεψαν σε σκηνή ενός μεγάλου πολιτικού δράματος. Από το 1671 και μετά, η σχετική αρμονία των δεκαετιών που ακολούθησαν την Περίοδο των Ταραχών άρχισε να υποχωρεί.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του τσάρου Αλεξίου οι κυρίαρχες μορφές στην αυλή ήταν ο πρώην παιδαγωγός και κουνιάδος του, Μπορίς Μορόζοφ, ο πεθερός του, Ιλιά Μιλοσλάφσκι, και από το 1652 έως το 1658 ο πατριάρχης Νίκων. Ο θάνατος του Μορόζοφ το 1661 άφησε τον Μιλοσλάφσκι ως μοναδικό κυρίαρχο παίκτη, αλλά καθώς ο Αλέξιος μεγάλωνε και ωριμάζε στηριζόταν όλο και λιγότερο στον πεθερό του, του οποίου η συμπεριφορά ήταν συχνά ενοχλητική. Ο Μιλοσλάφσκι πέθανε το 1668, αφού ο Αλέξιος είχε υπογράψει τη συνθήκη ειρήνης με την Πολωνία παρά τις αντιρρήσεις πολλών βογιάρων. Διόρισε τον αρχιτέκτονα της ειρήνης, Αφανάσι Ορντίν-Νασόκιν, επικεφαλής της Διπλωματικής Υπηρεσίας. Ο Ορντίν-Νασόκιν, γλωσσομαθής ευγενής από την επαρχία που είχε την εύνοια του τσάρου, πήρε τον τίτλο του βογιάρου. Μαζί με τον τσάρο είχαν σκοπό να μετατρέψουν την ειρήνη με την Πολωνία σε πραγματική συνεργασία εναντίον των Οθωμανών. Η συμμαχία αυτή είχε καταστεί ακόμα πιο αναγκαία, εφόσον η καθιέρωση της ρωσικής επικυριαρχίας στην Ουκρανία και η ρωσική φρουρά στο Κίεβο έφεραν τη Ρωσία σε μια νέα θέση στην ανατολική Ευρώπη: τώρα πλέον αντίκριζε την Κριμαία απέναντι από τη στέπα. Η χώρα βρισκόταν αντιμέτωπη με ολόκληρη τη δύναμη των Τούρκων, και ο τσάρος με τον υπουργό του ήθελαν τους Πολωνούς συμμάχους, κάτι που οι βογιάροι έβλεπαν με καχυποψία. Δυστυχώς, η αλαζονεία του Ορντίν-Νασόκιν στην εφαρμογή της πολιτικής της συμφιλίωσης με την Πολωνία στην Ουκρανία οδήγησε σε εξεγέρσεις και ο Ορντίν-Νασόκιν έχασε την εύνοια του τσάρου. Το 1670 ο τσάρος Αλέξιος τοποθέτησε έναν νέο επικεφαλής της Διπλωματικής Υπηρεσίας, ο οποίος αντιλαμβανόταν την ανάγκη συμμαχιών εναντίον των Τούρκων, αλλά συνάμα τα πήγαινε καλά με τους Ουκρανούς. Επέλεξε τον συνταγματάρχη των μουσκετοφόρων Αρτάμον Ματβέεφ, με πολλές επιτυχημένες αποστολές στους Κοζάκους και καινούργιο ευνοούμενό του.

Η ανάγκη εξεύρεσης νέου προσώπου για να διευθύνει την εξωτερική πολιτική

διανθίστηκαν με περίτεχνους προλόγους που εξηγούσαν το σκεπτικό κάθε μέτρου. Πλέον, το νέο σύστημα διακυβέρνησης έμοιαζε, λίγο ως πολύ, με αυτά των υπολοίπων μοναρχιών της Ευρώπης.

Μαζί με την αναδιάρθρωση της κυβέρνησης ήρθε και μια νέα κουλτούρα. Ο Πέτρος δεν κατέστειλε την παλαιά θρησκευτική κουλτούρα, απλώς άρχισε να εισάγει μια νέα – την κοσμική κουλτούρα της σύγχρονης Ευρώπης. Έστειλε εκατοντάδες νέους ευγενείς στο εξωτερικό, ενθάρρυνε και πολλές φορές διεύθυνε τη μετάφραση και την έκδοση εγχειριδίων ιστορίας, αρχιτεκτονικής, μαθηματικών, γεωγραφίας και άλλων. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του έστειλε τον προσωπικό του βιβλιοθηκάριο στο εξωτερικό για να προσλάβει επιστήμονες για την ακαδημία επιστημών που θα ιδρύοταν στην Αγία Πετρούπολη, δίνοντάς του οδηγίες να αναζητήσει ειδικά μαθηματικούς και φυσικούς. Το έργο βρισκόταν στη φάση της υλοποίησης όταν πέθανε, αλλά η σύζυγος και διάδοχός του ίδρυσε επισήμως την ακαδημία στη μνήμη του. Το αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών το 1725. Ο Πέτρος δεν ενδιαφερόταν μόνο για τις επιστήμες και την τέχνη, αλλά ήθελε επίσης να εξευρωπαϊστεί τα κοινωνικά ήθη της Ρωσίας. Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής, ένας καλλιεργημένος και εξευγενισμένος λαός ήταν απαραίτητος για ένα νοικοκυρεμένο κράτος. Έτσι, το 1719, ο Πέτρος εξέδωσε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο η αριστοκρατία έπρεπε να αλλάξει την κοινωνική της συμπεριφορά. Τα ανδροκρατούμενα συμπόσια του παρελθόντος έμελλε να τελειώσουν και, στη θέση τους, οι ευγενείς έπρεπε να διοργανώνουν ένα είδος ανοικτής κοινωνικής συνεύρεσης σε συγκεκριμένες μέρες και να προσκαλούν τους γνωστούς τους ακόμα και εκείνους που ανήκαν σε κατώτερη τάξη. Οι διασκεδάσεις έπρεπε να είναι πιο εκλεπτυσμένες – μουσική, χορός, χαρτοπαίγνια – και, κάτι που ήταν ακόμα πιο σημαντικό, οι συγκεντρώσεις έπρεπε να περιλαμβάνουν και γυναίκες. Όπως τόσα πολλά από τα πολιτιστικά διατάγματα του Πέτρο, απαιτούσε κάτι που αποτελούσε ήδη σχετικά γενικευμένη πρακτική. Όπως αντιλήφθηκαν αμέσως οι ξένοι διπλωμάτες, οι συγκεντρώσεις ήταν επίσης ο τέλειος τρόπος για ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με την πολιτική, αλλά και απλών καθημερινών ειδήσεων.

Σχεδόν το τελευταίο πράγμα που έκανε πριν πεθάνει ήταν να παραγγείλει τη μετάφραση του βιβλίου του Γερμανού νομικού και ιστορικού Σάμουελ Πούφεντορφ, *Περί των καθηκόντων του ανθρώπου και του πολίτη*. Μια πολυδιαβασμένη εκλαϊκευμένη περιγραφή της φύσης του κράτους η οποία θεμελιώνει τελικά τη διακυβέρνηση πάνω στο Φυσικό Δίκαιο και σ' ένα συμβόλαιο μεταξύ των ανθρώπων πριν τη δημιουργία των κοινωνιών. Ο Πούφεντορφ τόνιζε επίσης ότι το καθήκον του ηγεμόνα

ήταν να εργάζεται για το γενικό καλό, όχι μόνο το δικό του, και ότι το καθήκον του πολίτη ήταν η υπακοή χωρίς κανενός είδους αντίσταση. Αν και πίστευε πως ο φυσικός νόμος ήταν έργο του Θεού, κατά τα άλλα διαχώριζε αυστηρά το κράτος και τους νόμους του από τις θείες εντολές. Για τον Πέτρο αυτό σήμαινε ότι ο τσάρος ήταν ακόμα ο ηγεμόνας, αλλά ο χαρακτήρας της εξουσίας του βασιζόταν στον φυσικό και τον ανθρώπινο νόμο, και όχι μόνο στην παράδοση και στην προσωπική ευσέβεια του ηγεμόνα. Η δυτική πολιτική σκέψη είχε μπει στη Ρωσία.

Ο Μεγάλος Πέτρος με τις προσωπικές του εκκεντρικότητες και το μέγεθος των επιτευγμάτων του υπήρξε ένας μοναδικός ηγεμόνας στην ιστορία της Ρωσίας. Για το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα αποτέλεσε το μεγάλο ιδεώδες της ρωσικής μοναρχίας και των υποστηρικτών της στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Με το πέρασμα του χρόνου, η εικόνα του Πέτρου άλλαξε, γιατί ήδη την εποχή της Αικατερίνης οι συντηρητικοί ευγενείς άρχισαν να διαμαρτύρονται, μιμούμενοι τους προγόνους τους της εποχής του, ότι ο Πέτρος είχε εισαγάγει ξένα ήθη στη Ρωσία, υπονομεύοντας την παλαιά θρησκεία και την ηθική της. Τον 19ο αιώνα μια εκρηκτική διαμάχη ξέσπασε πάνω σε αυτό το θέμα, όταν οι φιλελεύθεροι δυτικόφιλοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους σλαβόφιλους θαυμαστές της ρωσικής παράδοσης – δηλαδή οι θαυμαστές του Πέτρου ήρθαν αντιμέτωποι με τους επικριτές του. Επρόκειτο για μια διαφωνία που συνοδεύτηκε από μεταφυσικές αναζητήσεις και εθνική υπερηφάνεια, αλλά το ερώτημα παραμένει: Τι πραγματικά πέτυχε ο Πέτρος;

Η πλέον προφανής απάντηση έχει να κάνει με τη θρησκεία. Όσο σημαντική και αν ήταν η διοικητική υπαγωγή της εκκλησίας στον τσάρο, ήταν η μία μόνο πλευρά των αλλαγών που πραγματοποίησε ο Πέτρος, ο οποίος, αν και αποφασισμένος να βάλει την εκκλησία στη θέση της, δεν ήταν άθρησκος. Παρακολουθούσε τη λειτουργία τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα στην Αγία Πετρούπολη και πιο συχνά στη διάρκεια της Σαρακοστής και της Μεγάλης Εβδομάδας. Όμως, το δικό του στιλ τήρησης των θρησκευτικών κανόνων παρέκκλινε σε άλλα σημεία από την παραδοσιακή ορθοδοξία. Μετά τον θάνατο της μητέρας του, ποτέ δεν πραγματοποίησε προσκύνημα σε κάποιο από τα πολλά ιερά με τα θαυματουργά λείψανα και τις εικόνες. Στη νέα του πρωτεύουσα υπήρχε μόνο ένα μοναστήρι, σε αντίθεση με τα δεκάδες στη Μόσχα, και αυτό ιδρύθηκε μόλις το 1714. Ο Πέτρος πήγαινε εκεί περιστασιακά, αλλά το δέλεαρ ήταν τα κηρύγματα των Ουκρανών μοναχών, τα οποία ο Πέτρος επιζητούσε και έμοιαζε να απολαμβάνει. Το μοναστήρι ήταν αφιερωμένο στον ηγεμόνα και άγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας Αλέξανδρο Νιέφσκι, ο οποίος όμως ήταν γνωστός κυρίως για τις στρατιωτικές του νίκες, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης εναντίον των Σου-

ηδών στον Νέβα. Σε περίπτωση που η σημασία της επιλογής δεν ήταν αρκετά σαφής, με εντολή του Πέτρου ο εορτασμός της μνήμης του αγίου μεταφέρθηκε από την παραδοσιακή ημερομηνία της 30ής Νοεμβρίου στις 23 Αυγούστου, ημέρα της σύναψης της Συνθήκης του Νίσταντ, με την οποία έληξε ο δικός του πόλεμος με τη Σουηδία. Ο Πέτρος γνώριζε τις γραφές και το περιεχόμενο της λειτουργίας και μπορούσε να ανταλλάξει βιβλικά αποσπάσματα με τους αλληλογράφους του, αλλά η προσωπική ευσέβειά του ήταν συνέπεια των πολιτισμικών αλλαγών στη Ρωσική Εκκλησία του 17ου αιώνα: έμφαση στο κήρυγμα και στη μάθηση και όχι στα θαύματα και στον μοναχισμό.

Το κλειδί εδώ ήταν η αλλαγή στην έμφαση: ο Πέτρος δεν κατάργησε τα μοναστήρια ούτε περιόρισε την πίστη στα θαυματοργά λείψανα. Ομοίως δεν σκόπευε να καταργήσει τη θρησκεία. Η συνέπεια της πολιτικής του ήταν να σταματήσει την ολοκληρωτική κυριαρχία της θρησκείας στη ρωσική κουλτούρα και να την περιορίσει στη θέση που κατείχε στην πνευματική ζωή της πρώιμης σύγχρονης Ευρώπης μετά την Αναγέννηση: ένα θεμελιώδες σύστημα πίστης σε μια κοινωνία της οποίας η υψηλή κουλτούρα ήταν ήδη κοσμική. Έτσι, μέσα σε τριάντα έξι χρόνια επέφερε μια αλλαγή στη ρωσική κουλτούρα, για την οποία χρειάστηκαν αιώνες στη δυτική Ευρώπη.

Η νέα κοσμική κουλτούρα που εισήχθη στη Ρωσία τον καιρό του Πέτρου ήταν αναμφίβολα ευρωπαϊκή – αν και κανείς από τους συγχρόνους του δεν την αντιλαμβάνονταν έτσι. Ούτε οι Ρώσοι ούτε οι Ευρωπαίοι χρησιμοποιούσαν τους όρους «δυτικοποίηση» ή «εξευρωπαϊσμός». Πίστευαν ότι ο Πέτρος είχε αντικαταστήσει με την εκπαίδευση και την κουλτούρα την άγνοια, με φως το σκοτάδι. Επιπλέον, ο όρος «ευρωπαϊκός» μπορεί να είναι παραπλανητικός, καθώς αποκρύπτει τις επιλογές που ο Πέτρος καθώς και άλλοι Ρώσοι έκαναν από τη μεγάλη ποικιλία της ευρωπαϊκής κουλτούρας. Τα προσωπικά γούστα του Πέτρου ήταν τουλάχιστον ασυνήθιστα. Είχε αυτό που κάποιοι σύγχρονοί του ονόμαζαν «μαθηματικό μυαλό», δηλαδή ενδιαφερόταν για οτιδήποτε αφορούσε τα μαθηματικά, όπως αυτά νοούνταν στην εποχή του. Η αντίληψη αυτή δεν περιέκλειε μόνο τη θεωρητική επιστήμη των αριθμών, αλλά και τη μηχανική, την υδραυλική, την οχύρωση, την τοπογραφία, την αστρονομία, την αρχιτεκτονική και πολλές άλλες επιστήμες και τέχνες που χρησιμοποιούσαν λιγότερο ή περισσότερο τα μαθηματικά. Δεν υπήρχαν Ευρωπαίοι μονάρχες που να συμεριζόνταν τις προτιμήσεις του και οι Ρώσοι ευγενείς της αυλής του δεν τις γνώριζαν καν. Έτρεφε επίσης ένα πάθος για τους Ολλανδούς, τη γλώσσα τους, τα πλοία, τη μηχανική, την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική τους. Γενικά, η προσωπική του κουλτούρα αντλούσε την έμπνευσή της από την προτεσταντική βόρεια Ευρώπη και από εκεί δανείστηκε τους νόμους και τον διοικητικό του μηχανισμό, τον στόλο, τον σχεδιασμό

της νέας του πρωτεύουσας και πολλά άλλα. Ωστόσο, οι αρχιτέκτονές του ήταν οι περισσότεροι Γερμανοί ή Ιταλοί, παρά τον ολλανδικό προσανατολισμό του, και οι γλύπτες του ήταν επίσης Ιταλοί. Οι επιλογές του ήταν εκλεκτικές, όπως ήταν και αυτές των άλλων Ρώσων, αριστοκρατών κυρίως, των οποίων τα πολιτιστικά ενδιαφέροντα εντοπίζονταν στη δυτική Ευρώπη. Πολλοί από τους αριστοκράτες και, προφανώς, όλοι οι αντίπαλοι του Πέτρου, έλκονταν περισσότερο από τον πολιτισμό της καθολικής νότιας Ευρώπης και της Πολωνίας – από την μπαρόκ μεγαλοπρέπεια της Ρώμης και από τα αριστοκρατικά πολιτειακά συστήματα της Βενετίας και της Πολωνίας. Κάποιες εκφάνσεις της ευρωπαϊκής κουλτούρας δεν είχαν ακόμα φτάσει στη Ρωσία, όπως η νομική επιστήμη, η ιατρική και η ακαδημαϊκή μελέτη των κλασικών συγγραφέων. Εκείνη την περίοδο, αυτό που προέκυψε ήταν ένα περίεργο μείγμα ευρωπαϊκού μπαρόκ και πρώιμου Διαφωτισμού, ένας συνδυασμός από διαφορετικά και ενίοτε αντιφατικά στοιχεία που προέρχονταν από την ευρωπαϊκή σκέψη και κουλτούρα.

Μέρος του πολιτιστικού μετασχηματισμού της Ρωσίας ήταν μια νέα αντίληψη του κράτους. Οι παραδοσιακοί στόχοι του ρωσικού κράτους ήταν πολύ απλοί: διατήρηση της εξουσίας του τσάρου και της κυβέρνησής του στο εσωτερικό και στο εξωτερικό και προστασία του κράτους μέσω της δίκαιης και χριστιανικής συμπεριφοράς των ηγεμόνων. Ο Πέτρος εισήγαγε έναν κοσμικό στόχο, το καλό του κράτους (και των πολιτών του), καθώς και τα μέσα για την επίτευξη αυτού του στόχου, δηλαδή την καθιέρωση της ορθής και έννομης τάξης και την εκπαίδευση της αριστοκρατίας στην ευρωπαϊκή κουλτούρα. Αυτό το τελευταίο τόνιζαν, κυρίως, οι εκπρόσωποι του Πέτρου, όταν διακήρυσσαν ότι είχε φέρει φως (μάθηση) στο σκοτάδι (άγνοια) και αυτό ήταν επίσης το στοιχείο που θεωρούσαν επίτευγμά του οι σύγχρονοί του Ευρωπαίοι. Εξίσου σημαντική ήταν η δημιουργία γραπτών και νομικών θεμελίων για τους κυβερνητικούς θεσμούς. Δεν επρόκειτο για ένα σύνταγμα με τη σύγχρονη έννοια, αλλά για μια απότομη ρήξη με τα παραδοσιακές, άγραφες βάσεις της πρότερης ρωσικής διακυβέρνησης. Η κρατική δομή που δημιούργησε θύμιζε έντονα εκείνη των ευρωπαϊκών μοναρχιών και ως τέτοια έγινε αποδεκτή στη Δύση. Μοιραζόταν με πολλά ευρωπαϊκά κράτη μια θεμελιώδη αντίφαση, ότι η μοναρχία ήταν η πηγή του δικαίου. Στην περίπτωση αυτή, πώς θα μπορούσε να διατηρηθεί η έννομη τάξη εάν ο ηγεμόνας αποφάσιζε να την αγνοήσει; Τελικά αυτή η αντίφαση στα ηπειρωτικά κράτη της Ευρώπης θα λυνόταν μόνο με τη Γαλλική Επανάσταση και τις συνέπειές της, αλλά για την ώρα έμοιαζε να λειτουργεί.

Το ρωσικό κράτος έμοιαζε με τα ευρωπαϊκά, αλλά είχε τις ιδιαιτερότητές του. Από τη Ρωσία έλειπε ένας σημαντικός θεσμός καθιερωμένος σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη: το επάγγελμα του δικηγόρου ως προϊόν εκπαίδευσης. Η Ρωσία δεν επρόκειτο να απο-

τέλος πιστοί στον Πουγκατσόφ, όμως οι Κοζάκοι τον πρόδωσαν. Η εξέγερση είχε λήξει και, το 1775, ο Πουγκατσόφ εκτελέστηκε στη Μόσχα. Επιτέλους επικρατούσε ειρήνη στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

Η μελέτη έδωσε στην Αικατερίνη μια σειρά από ιδέες σχετικά με τη δικαιοσύνη και τη διοίκηση, αλλά και με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική θέση. Οι συγγραφείς του Διαφωτισμού πίστευαν πως η κοινωνία είχε ανάγκη από έναν εκπολιτισμένο πληθυσμό για να αναπτυχθεί και αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την εκπαίδευση και την καλλιέργεια. Η νέα αυτοκράτειρα ανέβηκε στον θρόνο σε ευνοϊκούς καιρούς, καθώς οι προσπάθειες της Σχολής Πεζικού, της Ακαδημίας και του Πανεπιστημίου της Μόσχας άρχιζαν να φέρνουν αποτελέσματα. Η γενιά που ωριμάζε μαζί με την Αικατερίνη ήταν η πρώτη που αφομοίωσε πλήρως την ευρωπαϊκή κουλτούρα και η πρώτη που περιλάμβανε πολλούς άνδρες, και ακόμα και γυναίκες, που είχαν βρεθεί στο εξωτερικό για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να αρχίσουν να αντιλαμβάνονται την ευρωπαϊκή κοινωνία.

Η Αικατερίνη ήταν αποφασισμένη να επιταχύνει αυτήν τη διαδικασία. Παρόλο που όχι μόνο από καταγωγή αλλά και πολιτισμικά ήταν Γερμανίδα, για το μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας της βρισκόταν στο κέντρο της ρωσικής κουλτούρας, αντίθετα από οποιονδήποτε μονάρχη μετά από αυτή, και πολύ περισσότερο από τον ίδιο τον Πέτρο. Δεν ήταν απλώς αναγνώστρια, αλλά συμμετείχε ενεργά στην πολιτιστική ζωή της Ευρώπης. Αλληλογραφούσε με τον Βολταίρο από το 1763 μέχρι τον θάνατό του, το 1778. Είχε επίσης επιστολογράφους μεταξύ των Γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών, τον Ντενίς Ντιντερό, τον Ζαν ντ' Αλαμπέρ, καθώς και τον Γερμανό βαρόνο Φρίντριχ Μελχιόρ Γκριμ. Ο Γκριμ ασκούσε ένα είδος λογοτεχνικής δημοσιογραφίας στέλνοντας ανταποκρίσεις από το Παρίσι και, μετά από μια επίσκεψη στην Αγία Πετρούπολη το 1773-1774, ήταν ο κύριος ανταποκριτής της Αικατερίνης και ο επιστολικός έμπιστός της, μέχρι τον θάνατό της. Η Αικατερίνη δεν αλληλογραφούσε απλά με τους μεγάλους άνδρες του Διαφωτισμού. Όταν έμαθε τα οικονομικά προβλήματα του Ντιντερό, αγόρασε τη βιβλιοθήκη του και του παραχώρησε τη χρήση της διά βίου δίνοντάς του μισθό ως βιβλιοθηκαρίου της.

Τα πολιτιστικά έργα της Αικατερίνης ήταν πολυάριθμα. Στο παρασκήνιο ήταν η εμπνεύστρια της Ελεύθερης Οικονομικής Εταιρείας, μιας ομάδας ευγενών τους οποίους η ανάγνωση των κειμένων του Διαφωτισμού οδήγησε στη δημιουργία ενός συλλόγου συζήτησης οικονομικών (ειδικά αγροτικών) θεμάτων. Αυτή η ομάδα ήταν ανεξάρτητη από κρατικούς θεσμούς, παρόλο που απολάμβανε της εύνοιας της αυτοκράτειρας. Η Εταιρεία χρηματοδότησε έναν διαγωνισμό δοκιμών με θέμα την

7. Η Αικατερίνη η Μεγάλη με τη θεά Αθηνά. Χαρακτικό του Φράνσις Μπαρτολότσι βασισμένο στο έργο του Μισέλ Μπενεντέτι. Από πίνακα του Αλεξάντερ Ρόσλιν.

έγγεια ιδιοκτησία των αγροτών, ο οποίος αναπόφευκτα έθεσε το ζήτημα της δουλοπαροικίας, και απένειμε βραβείο στο δοκίμιο ενός Γάλλου που υποστήριζε σαφώς πως η ευημερία απέρρευε μόνο από την πλήρη κυριότητα του αγρότη πάνω στη γη του. Δηλαδή, εμμέσως, ότι η δουλοπαροικία δεν επρόκειτο να δημιουργήσει ευημερία. Το δοκίμιο δημοσιεύτηκε στα ρωσικά και στα γαλλικά ώστε να έχουν όλοι τη δυνατότητα να το διαβάσουν. Η Αικατερίνη συνέχισε να υποστηρίζει το πανεπιστήμιο, τις ακαδημίες και τα σχολεία οικονομικά και ηθικά. Το πρώτο σχολείο για κορίτσια, το

Ινστιτούτο Σμόλνι για τις νεαρές αριστοκράτισσες στην Αγία Πετρούπολη, είχε προγραμματιστεί από την αυτοκράτειρα Ελισάβετ και τέθηκε σε λειτουργία το 1764. Επίσης, η αυτοκράτειρα αναδιοργάνωσε και επέκτεινε τη Σχολή Πεζικού. Αυτά ήταν σχολεία για την ελίτ, αλλά το 1775 με την επαρχιακή μεταρρύθμιση καθιερώθηκε ένα σχολικό σύστημα στις επαρχίες, το οποίο επεκτάθηκε πάλι το 1786 με διάταγμα που προέβλεπε την ίδρυση σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε όλες τις επαρχιακές πρωτεύουσες, καθώς και ένα δίκτυο δημοτικών σχολείων. Η πρόοδος ήταν αργή, αλλά μέχρι το 1800 υπήρχαν ήδη πάνω από 300 σχολεία, τα διπλά τουλάχιστον σε αριθμό απ' ό,τι το 1786. Η κατοπινή ρωσική δευτεροβάθμια εκπαίδευση έλκει την καταγωγή της από εκείνους τους νόμους.

Ακόμα και η εκκλησία έπαιξε τον ρόλο της στην πορεία του Διαφωτισμού. Με την άνοδο της Αικατερίνης, οι περισσότεροι από τους μητροπολίτες ήταν ακόμα Ουκρανοί με μια ισχυρή –σχεδόν ρωμαιοκαθολική– αίσθηση της σπουδαιότητας του κλήρου. Η αυτοκράτειρα Ελισάβετ είχε αρχίσει τη διαδικασία της αντικατάστασής τους με Ρώσους και, κατά τη βασιλεία της Αικατερίνης, μια νέα γενιά απέκτησε ισχύ στην εκκλησία. Η Αικατερίνη θέσπισε επίσης με νόμο τη μεταβίβαση των μοναστηριακών γαιών από την εκκλησία στο κράτος, κάτι που είχε διατυπωθεί επί Ελισάβετ, παρά την αντίθεση των παλαιότερων Ουκρανών επισκόπων. Η νέα γενιά, όπως ο Πλάτων Λέβσιν, μητροπολίτης Μόσχας από το 1775 μέχρι το 1812, είχε λάβει λουθηρανική θρησκευτική μόρφωση με ισχυρό προσανατολισμό προς το κήρυγμα. Στόχος τους ήταν μάλλον να φέρουν τις αλήθειες της ορθοδοξίας στον λαό, παρά να καλλιεργήσουν το ιδανικό του ασκητισμού. Η έμφαση αυτή συνέπιπτε με εκείνη της Αικατερίνης, γιατί η αυτοκράτειρα έβλεπε τη θρησκεία ως το θεμέλιο του καλού πολίτη – άλλη μία ηθική επιταγή του Διαφωτισμού.

Η αυλή της Αικατερίνης διατήρησε τα θέατρα που είχαν ιδρυθεί από τους προκατόχους της. Τα θέατρα αυτά παρέμειναν στο επίκεντρο των σκηνικών τεχνών στη Ρωσία. Η αυτοκράτειρα οδήγησε σιγά σιγά τον Αράγια στη συνταξιοδότηση και τον αντικατέστησε με μια σειρά από επιφανείς μουσικούς, με πρώτο τον Βενετό Μπαλτασάρε Γκαλούπι. Ο Σουμαρόκοφ συνέχισε να διευθύνει τη σκηνή και να συνεισφέρει έργα και η Αικατερίνη με την αυλή της συνήθως παρακολουθούσαν θεατρικές παραστάσεις αρκετές φορές την εβδομάδα. Το 1768 ίδρυσε μια εταιρεία για τη μετάφραση ξένων βιβλίων, η οποία χρηματοδότησε μια σειρά από σημαντικές μεταφράσεις λόγιων και ψυχαγωγικών έργων για το ρωσικό κοινό. Επίσης, εξέδωσε κι ένα περιοδικό, με τίτλο *Φσάκαγια φσιάτσινα* (Όλων των ειδών τα πράγματα), το 1769. Η ιδέα ήταν να μιμηθεί τον *Spectator* (Θεατή) των Άντισον και Στιλ, κάτι που είχε προσπαθήσει να κάνει ο Σουμαρόκοφ λίγα χρόνια νωρίτερα με περιορισμένη επιτυχία. Το περιοδικό,

όπως και το πρότυπό του, ήθελε να συνδυάσει την ψυχαγωγία με τη διαπαιδαγώγηση χωρίς αδέξια ηθικολογία – ένα είδος εντύπου που ήταν ευρέως διαδεδομένο στην πατρίδα της Αικατερίνης, τη Γερμανία, και σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Η Αικατερίνη κράτησε κρυφό τον ρόλο της, αν και ήταν ευρέως γνωστός στην Αγία Πετρούπολη.

Η πιο δυναμική απάντηση στο περιοδικό της ήρθε από τον Νικολάι Νοβικόφ (1744-1818), ο οποίος εξέδωσε μια σειρά δικών του περιοδικών, ιδρύοντας την πρώτη σημαντική ιδιωτική εκδοτική επιχείρηση στη Ρωσία. Πιο καλογραμμένες και πιο τολμηρές από την αντίστοιχη της αυτοκράτειρας, οι εκδόσεις του απέκτησαν μεγάλη δημοτικότητα, όχι όμως τόση ώστε να του αποφέρουν ένα σημαντικό εισόδημα και, σύντομα, στράφηκε στην έκδοση βιβλίων για το Πανεπιστήμιο της Μόσχας, πράγμα που του εξασφάλιζε μια έμμεση επιδότηση από το κράτος. Στη Μόσχα, ο Νοβικόφ συναναστρεφόταν επίσης όλο και περισσότερο τους ελευθεροτέκτονες, μια ομάδα με ευρεία δικτύωση και σημαντικό αντίκτυπο στη ρωσική κουλτούρα της εποχής. Οι τέκτονες δεν ήταν απλώς μια κοινωνική λέσχη, αλλά και ένα κίνημα ιδεών με καθορισμένους, αν και νεφελώδεις στόχους. Οι περισσότεροι είχαν διαβάσει την ευρωπαϊκή μυστικιστική λογοτεχνία που, στα τέλη του 18ου αιώνα, γινόταν ολοένα και πιο δημοφιλής, και είχαν αφιερωθεί στην αυτοβελτίωση, στον στοχασμό για τον Θεό και τα έργα του και, πάνω απ' όλα, στην ενεργή φιλανθρωπία και στην ενθάρρυνση της προόδου στον κόσμο. Δυστυχώς για τους ίδιους, οι τέκτονες επέσυραν όλων των ειδών τις υποψίες. Οι συντηρητικοί κληρικοί τους αντιμετώπιζαν ως διασπορείς μιας εναλλακτικής και ολέθριας θρησκείας, ενώ πολλοί μορφωμένοι ευγενείς τους θεωρούσαν σκοταδιστές. Με αυτόν τον τρόπο τους αντιμετώπισε και η ίδια η Αικατερίνη και έγραψε πολλές μικρές κωμωδίες σατιρίζοντας τους. Οι τέκτονες ήταν επίσης μια διεθνής κοινωνία, με δεσμούς με ξένες δυναστείες στην Πρωσία και στη Σουηδία, οι οποίες ήταν εχθρικές προς τη Ρωσία και, το κυριότερο, είχαν τον τσαρέβιτς Παύλο ως πάτρονά τους. Αυτό το τελευταίο στοιχείο έκανε την Αικατερίνη ιδιαίτερα καχύποπτη απέναντί τους, καθώς ο Παύλος ήταν δυσαρεστημένος με τον περιφερειακό του ρόλο στην αυλή και την κυβέρνηση, και με το πέρασμα των χρόνων γινόταν ολοένα και πιο εχθρικός προς τη μητέρα του.

Σε πείσμα των εμποδίων, η Αικατερίνη ποτέ δεν σταμάτησε να υποστηρίζει τη ρωσική λογοτεχνία και, στο διάστημα 1782-1783, διόρισε την παλιά της φίλη πριγκίπισσα Ντασκόβα διευθύντρια της Ακαδημίας Επιστημών και της νέας Ακαδημίας Γραμμάτων. Η Ντασκόβα, που είχε συναντήσει τον Βενιαμίν Φραγκλίνο στο Παρίσι, ήταν η πρώτη γυναίκα μέλος της Αμερικανικής Φιλοσοφικής Εταιρείας στη Φιλαδέλφεια. Από τις θέσεις αυτές, η Ντασκόβα είχε τη δυνατότητα να εκδώσει μία ακόμα σειρά λογοτεχνικών περιοδικών και άλλων εντύπων και να οργανώσει μια επιτροπή για να συντάξει

το πρώτο ρωσικό λεξικό. Ένα διάταγμα του 1783 επέτρεπε ρητά τις τυπογραφικές εκδόσεις από ιδιώτες, οι οποίες υπόκειντο στη λογοκρισία των αρχηγών της αστυνομίας στις πρωτεύουσες.

Το κύριο πρόβλημα των ιδιωτών εκδοτών δεν ήταν η λογοκρισία ή η στάση του κράτους, αλλά η έλλειψη μεγάλου αναγνωστικού κοινού: μόνο οι ευγενείς και κάποιοι δάσκαλοι και λόγιοι είχαν τη μόρφωση ώστε να ενδιαφερθούν για βιβλία και περιοδικά, και άλλωστε πολλοί από τους ευγενείς ζούσαν σε απομονωμένα κτήματα ή σε επαρχιακές πόλεις και προτιμούσαν τη γαλλική λογοτεχνία από τη ρωσική. Οι συγγραφείς είχαν επηρεασθεί λιγότερο από αυτήν την κατάσταση απ' ό,τι οι εκδότες, γιατί οι περισσότεροι από τους σημαντικούς συγγραφείς ήταν ευγενείς και υπηρετούσαν το κράτος με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, χωρίς να εξαρτώνται από τις πωλήσεις των έργων τους για να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους. Πολλοί ευγενείς, μάλιστα, περιφρονούσαν τον Νοβικόφ που προσπαθούσε να ζήσει από τα κέρδη του από τη λογοτεχνία. Ωστόσο, τα κρατικά αξιώματα των συγγραφέων τούς ενέπλεκαν εκ των πραγμάτων στις φατρίες της αυλής και σε μια σύνθετη σχέση με την ίδια την αυτοκράτειρα.

Έτσι, οι δύο πιο σημαντικοί συγγραφείς της εποχής, ο θεατρικός συγγραφέας Ντενίς Φονβίζιν (1744-1792) και ο ποιητής Γαβριήλ Ντερζάβιν (1743-1816), εμπλέκονταν σε ένα δίκτυο προσωπικών και πολιτικών συμπαθειών στην αυλή. Ο Φονβίζιν στην αρχή της καριέρας του ήταν προστατευόμενος του κόμη Πάνιν, πράγμα που σήμαινε ότι προς το τέλος της ζωής του αποτελούσε μέρος του δικτύου υποστήριξης του διαδόχου του θρόνου, Παύλου. Αυτή η σχέση τον κατέστησε αντιπαθή στην Αικατερίνη, η οποία όμως ήταν αυτή που παράγγειλε την πρώτη παράσταση του καλύτερου θεατρικού έργου του, *Ο έφηβος*, στο θέατρο της αυλής της το 1782. Ωστόσο, η οριστική παραίτηση του Πάνιν από όλες τις υπηρεσίες το 1781 συνέβαλε στην αποτυχία του Φονβίζιν να πάρει έγκριση για έκδοση περιοδικού στα επόμενα χρόνια.

Οι Φονβίζιν και Νοβικόφ ήταν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου της Μόσχας, ενώ ο ποιητής Ντερζάβιν προερχόταν από μια επαρχιακή οικογένεια ευγενών και είχε τελειώσει μόνο το γυμνάσιο* στο Καζάν. Αντίθετα από πάρα πολλούς συγχρόνους του, ουδέποτε έμαθε σωστά γαλλικά, έχοντας ως μόνη ξένη γλώσσα τα γερμανικά που

* Το γυμνάσιο (gymnasium) ήταν σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για γόνους ευγενών και κυβερνητικών αξιωματούχων. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο θεσμός γνώρισε συνεχείς αλλαγές. Στην πιο εξελιγμένη μορφή του είχε επταετές πρόγραμμα σπουδών που περιλάμβανε ανθρωπιστικές και θετικές επιστήμες, με έμφαση στη διδασκαλία των μαθηματικών και των ξένων γλωσσών, ενώ στα «κλασικά γυμνάσια» διδάσκονταν και λατινικά και συχνά αρχαία ελληνικά. Το πρόγραμμα είχε σκοπό την προετοιμασία των μαθητών για πανεπιστημιακές σπουδές και τη διαμόρφωση συνετών και αφοσιωμένων στη μοναρχία υπηκόων. (Σ.τ.Ε)

είχε μάθει στο Καζάν. Η αρχή της σταδιοδρομίας του έγινε στον στρατό και έπαιξε έναν μικρό και, κατά κάποιον τρόπο, αφανή ρόλο στον αγώνα κατά των εξεγερμένων του Πουγκατσόφ. Εκείνη την περίοδο προσέλκυσε την προσοχή του Ποτέμκιν και παρέμεινε προστατευόμενος του αυτοκρατορικού ευνοουμένου, δεδομένου ότι σταδιοδρόμησε στη δημόσια διοίκηση –στην Αγία Πετρούπολη αλλά και στις επαρχίες– και έζησε αρκετά για να καταλάβει για λίγο τη θέση του υπουργού Δικαιοσύνης υπό τον Αλέξανδρο Α΄. Η ποίηση του Ντερζάβιν τον έκανε διάσημο τη δεκαετία του 1780, αφού έγραψε ωδές προς τιμήν της Αικατερίνης και των θριάμβων της, καθώς και σάτιρες για τους αυλικούς και τα ελαττώματά τους, ακολουθώντας τα πρότυπα του Οράτιου και του ευρωπαϊκού κλασικισμού. Όπως και ο Φονβίζιν, χειριζόταν τη γλώσσα με τρόπο που επέτρεψε στο έργο του να επιζήσει για τους Ρώσους αναγνώστες μέχρι σήμερα, παρόλο που τα λογοτεχνικά είδη του 18ου αιώνα που είχε επιλέξει να υπηρετήσει είναι ξεπερασμένα.

Μόλις κατά τα τέλη της βασιλείας της Αικατερίνης άρχισε να διαμορφώνεται στη ρωσική λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο και την πρόζα ένα κοινό ανεξάρτητο από την αυλή. Άλλες μορφές τέχνης παρέμειναν στενά συνδεδεμένες με την προστασία της αυλής και των ευγενών. Το μουσικό θέατρο και η ορχήστρα της αυλής ήταν πεδίο ανάδειξης μουσικών, κυρίως από το εξωτερικό, και η κεντρική θέση της αυλής στην πολιτιστική ζωή σήμαινε ότι η αριστοκρατία άκουγε μια ευρεία γκάμα ευρωπαϊκής μουσικής. Οι τοπικές παραδόσεις παρέμειναν στην εκκλησιαστική μουσική, ειδικότητα των Ουκρανών, οι οποίοι συνδέονταν με τις χορωδίες στα αυτοκρατορικά παρεκκλήσια. Ο πιο επιτυχημένος από αυτούς τους Ουκρανούς ήταν ο Ντμίτρι Μπορτνιάνσκι (1751-1825), ο πρώτος συνθέτης της Ρωσίας, ο οποίος ένωθε εξοικειωμένος τόσο με τα ευρωπαϊκά ρεσιτάλ όσο και με τα ρωσικά χορωδιακά τραγούδια. Κανείς από τους μουσικούς δεν ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, γεγονός που εμπόδιζε την αποδοχή τους ως σοβαρών καλλιτεχνών. Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε στις εικαστικές τέχνες, όπου κυριαρχούσε η Ακαδημία Τεχνών. Η Αικατερίνη αναδιοργάνωσε την Ακαδημία για να της δώσει μεγαλύτερη αυτονομία και καλύτερη χρηματοδότηση, διατηρώντας τους –κυρίως Γάλλους– καθηγητές και εξασφάλισε για τους καλλιτέχνες μια πιο προνομιούχο κοινωνική θέση όπως άρμοζε στο επάγγελμά τους. Οι Ρώσοι σπουδαστές δεν ανήκαν στις τάξεις των ευγενών και καμιά φορά προέρχονταν από δουλοπάροικους. Θα παρήγαν τέχνη για τα παλάτια της αυτοκράτειρας και της αριστοκρατίας, αλλά και για την εκκλησία.

Η Ακαδημία πρόσφερε επίσης υποτροφίες στους σπουδαστές, ώστε να περνούν χρόνο στο Παρίσι και στη Ρώμη, διευρύνοντας σε μεγάλο βαθμό την παιδεία και την εμπειρία τους. Εκ των υστέρων, το χειρότερο λάθος της Ακαδημίας ήταν –εκτός από

κτήσει πανεπιστήμιο με νομική σχολή μέχρι το 1755 και το επάγγελμα του δικηγόρου ως αποτέλεσμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ήρθε μόνο κατά τον 19ο αιώνα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό ρωσικό πρόβλημα στο κράτος του Πέτρου ήταν ότι τα νέα του γνωρίσματα ήταν συγκεντρωμένα στην Αγία Πετρούπολη. Η μεταρρύθμιση του τσάρου στην επαρχιακή διοίκηση ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, έπασχε από έλλειψη κατάλληλου προσωπικού και καταργήθηκε μετά τον θάνατό του. Αντίθετα με τις ευρωπαϊκές μοναρχίες, από τη Ρωσία έλειπε ένας διοικητικός μηχανισμός αρκετά πυκνός και καλά εκπαιδευμένος, ώστε να εκτελεί τη βούληση του μονάρχη σε επαρχιακό επίπεδο. Τα φιλόδοξα μέτρα που σχεδιάστηκαν στην πρωτεύουσα δεν επηρέασαν τις επαρχίες και, μόνο για να συλλέξει τους φόρους, ο Πέτρος έπρεπε συχνά να βασιζέται σε ειδικά εξουσιοδοτημένους αξιωματικούς του στρατού. Σε κάποιο βαθμό, το νέο κράτος έμενε μετέωρο πάνω από μια κοινωνία που δεν άλλαζε με τον ρυθμό της πρωτεύουσας ή ακόμα και της Μόσχας. Για τους χωρικούς, οι σχέσεις με το κράτος δεν είχαν αλλάξει σχεδόν καθόλου.

Ωστόσο, και παρ' όλους αυτούς τους περιορισμούς, ο Πέτρος πέτυχε και μεταμόρφωσε τη χώρα του για πάντα. Αυτή η μεταμόρφωση δεν θα ήταν δυνατή αν δεν υπήρχε το υπόστρωμα κάποιων αλλαγών που είχαν προηγηθεί, ειδικά στην εκκλησιαστική κουλτούρα και στην ελίτ των βογιάρων, στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 17ου αιώνα. Η αναδιοργάνωση του κράτους, ωστόσο, δεν είχε προηγουμένο και προήλθε από τους αρχικούς του αυτοσχεδιασμούς και την απόφασή του να υιοθετήσει σουηδικά πρότυπα διοίκησης. Όλα αυτά, ο Πέτρος δεν τα έκανε μόνος του. Ένα μεγάλο μέρος της επιτυχίας του ήταν η πολιτική του ικανότητα να διαχειρίζεται μια απρόθυμη αριστοκρατία, που αναπόφευκτα έχανε μέρος της εξουσίας της με τις νέες ρυθμίσεις. Οι αριστοκράτες, παρά τους επικρατούντες μύθους, δεν ήταν βογιάροι με μακριές γενειάδες που προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν την Ορθόδοξη Εκκλησία στην προ του 1650 κατάσταση. Ήταν και αυτοί Ευρωπαίοι, αλλά με διαφορετικούς στόχους και συμφέροντα από τον τσάρο, και ο Πέτρος τους διαχειρίστηκε συμπεριλαμβάνοντας αρκετούς από αυτούς στη νέα κυβέρνηση, τον στρατό και το διπλωματικό σώμα, ώστε να τους κρατά τουλάχιστον ήσυχους, αν και όχι απόλυτα ικανοποιημένους. Ο Πέτρος είχε επίσης να αντιμετωπίσει τη λαϊκή δυσaráσκεια και αυτή περιείχε ένα στοιχείο πολιτισμικού συντηρητισμού. Όταν η δυσaráσκεια αυτή μετατρέποταν σε εξέγερση την κατέστελλε βίαια, με τη συγκατάθεση της Ευρώπης. Κανείς δεν υποστήριζε επαναστάτες εναντίον του στέμματος. Με τους ευγενείς ο Πέτρος συμπεριφέρθηκε τελείως διαφορετικά, προσποιούμενος ότι αγνοούσε την προτίμησή τους για τον γιο του και κρατώντας τους στο κέντρο της κυβέρνησης, μαζί με τους ευνοούμενους του και με δυτικούς εμπειρογνώμονες μέχρι το τέλος της

βασιλείας του. Με αυτό τον τρόπο ο Πέτρος κράτησε την αριστοκρατία ενωμένη και σύμμαχο, τόσο δική του όσο και της πολιτικής του. Η μαεστρία του στα πολιτικά παιχνίδια της αυλής ήταν εξίσου σημαντική με την ασυγκράτητη αποφασιστικότητά του και τη σιδερένια του θέληση.

Ο θάνατος του Πέτρου, τον Ιανουάριο του 1725, βύθισε τη Ρωσία σε πολιτική κρίση, γιατί ένα από τα πολλά παράδοξα της βασιλείας του είναι ότι δεν εφάρμοσε τις προβλέψεις των διαταγμάτων του που επέτρεπαν στον τσάρο να επιλέξει τον διάδοχό του. Ως εκ τούτου, μετά τον θάνατό του υπήρχαν πολλές εναλλακτικές: η σύζυγός του Αικατερίνη, που είχε στεφθεί αυτοκράτειρά του την προηγούμενη χρονιά. Ο δεκάχρονος εγγονός του Πέτρος από τον άτυχο Αλέξιο, και πολλές θυγατέρες από την Αικατερίνη. Οι τελευταίες ήταν ή πολύ νέες ή είχαν παντρευτεί στο εξωτερικό και, έτσι, η επιλογή ήταν ανάμεσα στην Αικατερίνη και στον Πέτρο – στην τελευταία περίπτωση με αντιβασιλεία. Η άρχουσα ελίτ διασπάστηκε σχετικά με την επιλογή, μετά όμως από σημαντική πίεση της ανακτορικής φρουράς, η Γερουσία επέλεξε την Αικατερίνη. Για πρώτη φορά η φρουρά έκανε αισθητές τις επιθυμίες της και τάχθηκε υπέρ μιας γυναίκας. Παρόλο που η Αικατερίνη είχε τη φήμη μιας πολύ ισχυρής προσωπικότητας (με «καρδιά λιονταριού», είχε πει ο Γάλλος πρεσβευτής), δεν αποδείχτηκε αποτελεσματική στη διακυβέρνηση και πολύ σύντομα τις υποθέσεις του κράτους ανέλαβε ο Μένσικοφ και θεσπίστηκε το Ανώτατο Μυστικό Συμβούλιο του Θρόνου για να χειρίζεται τις κρατικές υποθέσεις. Η Αικατερίνη πέθανε το 1727. Ο Μένσικοφ, με ένα αγόρι στον θρόνο, φαινόταν έτοιμος για την εξουσία, όμως οι ευγενείς αποδείχτηκαν εξαιρετικά ισχυροί και το Ανώτατο Μυστικό Συμβούλιο του Θρόνου τον εξόρισε στη Σιβηρία, όπου και πέθανε. Οι πρίγκιπες Ντολγκορούκι και Γκολίτσιν έγιναν κυρίαρχοι της κυβέρνησης και σηματοδότησαν μια νέα πορεία, μεταφέροντας την πρωτεύουσα πίσω στη Μόσχα. Εδραίωσαν τη θέση τους παντρεύοντας τον νεαρό τσάρο με μια πριγκίπισσα της οικογένειας των Ντολγκορούκι. Τότε παρενέβη η μοίρα. Ξαφνικά το 1730 ο Πέτρος Β' πέθανε από ευλογιά. Οι ευγενείς έπρεπε να βρουν έναν νέο μονάρχη, και δεν επέλεξαν την εναπομείνασα κόρη του Πέτρου, Ελισάβετ, αλλά την ανιψιά του, Άννα, θυγατέρα του συμβασιλέα, Ιβάν Ε'. Η Άννα κυβερνούσε την Κουρλάνδη της Βαλτικής ως χήρα του δούκα, και κλήθηκε στη Μόσχα. Ταυτόχρονα οι ευγενείς αποφάσισαν να κρατήσουν την εξουσία με τη δημιουργία μιας σειράς προϋποθέσεων που η Άννα θα έπρεπε να υπογράψει για να ανέλθει στον θρόνο, προϋποθέσεις που έδιναν εξουσία στα τακτικά μέλη του Ανώτατου Μυστικού Συμβουλίου του Θρόνου, δηλαδή στους Ντολγκορούκι και τους Γκολίτσιν. Εδώ όμως έκαναν ένα μοιραίο λάθος, γιατί αυτές οι προϋποθέσεις έδιναν εξουσία όχι στην αριστοκρατία ως

τέλος πιστοί στον Πουγκατσόφ, όμως οι Κοζάκοι τον πρόδωσαν. Η εξέγερση είχε λήξει και, το 1775, ο Πουγκατσόφ εκτελέστηκε στη Μόσχα. Επιτέλους επικρατούσε ειρήνη στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

Η μελέτη έδωσε στην Αικατερίνη μια σειρά από ιδέες σχετικά με τη δικαιοσύνη και τη διοίκηση, αλλά και με την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική θέση. Οι συγγραφείς του Διαφωτισμού πίστευαν πως η κοινωνία είχε ανάγκη από έναν εκπολιτισμένο πληθυσμό για να αναπτυχθεί και αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την εκπαίδευση και την καλλιέργεια. Η νέα αυτοκράτειρα ανέβηκε στον θρόνο σε ευνοϊκούς καιρούς, καθώς οι προσπάθειες της Σχολής Πεζικού, της Ακαδημίας και του Πανεπιστημίου της Μόσχας άρχιζαν να φέρνουν αποτελέσματα. Η γενιά που ωριμάζε μαζί με την Αικατερίνη ήταν η πρώτη που αφομοίωσε πλήρως την ευρωπαϊκή κουλτούρα και η πρώτη που περιλάμβανε πολλούς άνδρες, και ακόμα και γυναίκες, που είχαν βρεθεί στο εξωτερικό για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να αρχίσουν να αντιλαμβάνονται την ευρωπαϊκή κοινωνία.

Η Αικατερίνη ήταν αποφασισμένη να επιταχύνει αυτήν τη διαδικασία. Παρόλο που όχι μόνο από καταγωγή αλλά και πολιτισμικά ήταν Γερμανίδα, για το μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας της βρισκόταν στο κέντρο της ρωσικής κουλτούρας, αντίθετα από οποιονδήποτε μονάρχη μετά από αυτή, και πολύ περισσότερο από τον ίδιο τον Πέτρο. Δεν ήταν απλώς αναγνώστρια, αλλά συμμετείχε ενεργά στην πολιτιστική ζωή της Ευρώπης. Αλληλογραφούσε με τον Βολταίρο από το 1763 μέχρι τον θάνατό του, το 1778. Είχε επίσης επιστολογράφους μεταξύ των Γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών, τον Ντενίς Ντιντερό, τον Ζαν ντ' Αλαμπέρ, καθώς και τον Γερμανό βαρόνο Φρίντριχ Μελχιόρ Γκριμ. Ο Γκριμ ασκούσε ένα είδος λογοτεχνικής δημοσιογραφίας στέλνοντας ανταποκρίσεις από το Παρίσι και, μετά από μια επίσκεψη στην Αγία Πετρούπολη το 1773-1774, ήταν ο κύριος ανταποκριτής της Αικατερίνης και ο επιστολικός έμπιστός της, μέχρι τον θάνατό της. Η Αικατερίνη δεν αλληλογραφούσε απλά με τους μεγάλους άνδρες του Διαφωτισμού. Όταν έμαθε τα οικονομικά προβλήματα του Ντιντερό, αγόρασε τη βιβλιοθήκη του και του παραχώρησε τη χρήση της διά βίου δίνοντάς του μισθό ως βιβλιοθηκαρίου της.

Τα πολιτιστικά έργα της Αικατερίνης ήταν πολυάριθμα. Στο παρασκήνιο ήταν η εμπνεύστρια της Ελεύθερης Οικονομικής Εταιρείας, μιας ομάδας ευγενών τους οποίους η ανάγνωση των κειμένων του Διαφωτισμού οδήγησε στη δημιουργία ενός συλλόγου συζήτησης οικονομικών (ειδικά αγροτικών) θεμάτων. Αυτή η ομάδα ήταν ανεξάρτητη από κρατικούς θεσμούς, παρόλο που απολάμβανε της εύνοιας της αυτοκράτειρας. Η Εταιρεία χρηματοδότησε έναν διαγωνισμό δοκιμών με θέμα την

7. Η Αικατερίνη η Μεγάλη με τη θεά Αθηνά. Χαρακτικό του Φράνσις Μπαρτολότσι βασισμένο στο έργο του Μισέλ Μπενεντέτι. Από πίνακα του Αλεξάντερ Ρόσλιν.

έγγεια ιδιοκτησία των αγροτών, ο οποίος αναπόφευκτα έθεσε το ζήτημα της δουλοπαροικίας, και απένειμε βραβείο στο δοκίμιο ενός Γάλλου που υποστήριζε σαφώς πως η ευημερία απέρρευε μόνο από την πλήρη κυριότητα του αγρότη πάνω στη γη του. Δηλαδή, εμμέσως, ότι η δουλοπαροικία δεν επρόκειτο να δημιουργήσει ευημερία. Το δοκίμιο δημοσιεύτηκε στα ρωσικά και στα γαλλικά ώστε να έχουν όλοι τη δυνατότητα να το διαβάσουν. Η Αικατερίνη συνέχισε να υποστηρίζει το πανεπιστήμιο, τις ακαδημίες και τα σχολεία οικονομικά και ηθικά. Το πρώτο σχολείο για κορίτσια, το

Ινστιτούτο Σμόλνι για τις νεαρές αριστοκράτισσες στην Αγία Πετρούπολη, είχε προγραμματιστεί από την αυτοκράτειρα Ελισάβετ και τέθηκε σε λειτουργία το 1764. Επίσης, η αυτοκράτειρα αναδιοργάνωσε και επέκτεινε τη Σχολή Πεζικού. Αυτά ήταν σχολεία για την ελίτ, αλλά το 1775 με την επαρχιακή μεταρρύθμιση καθιερώθηκε ένα σχολικό σύστημα στις επαρχίες, το οποίο επεκτάθηκε πάλι το 1786 με διάταγμα που προέβλεπε την ίδρυση σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε όλες τις επαρχιακές πρωτεύουσες, καθώς και ένα δίκτυο δημοτικών σχολείων. Η πρόοδος ήταν αργή, αλλά μέχρι το 1800 υπήρχαν ήδη πάνω από 300 σχολεία, τα διπλά τουλάχιστον σε αριθμό απ' ό,τι το 1786. Η κατοπινή ρωσική δευτεροβάθμια εκπαίδευση έλκει την καταγωγή της από εκείνους τους νόμους.

Ακόμα και η εκκλησία έπαιξε τον ρόλο της στην πορεία του Διαφωτισμού. Με την άνοδο της Αικατερίνης, οι περισσότεροι από τους μητροπολίτες ήταν ακόμα Ουκρανοί με μια ισχυρή –σχεδόν ρωμαιοκαθολική– αίσθηση της σπουδαιότητας του κλήρου. Η αυτοκράτειρα Ελισάβετ είχε αρχίσει τη διαδικασία της αντικατάστασής τους με Ρώσους και, κατά τη βασιλεία της Αικατερίνης, μια νέα γενιά απέκτησε ισχύ στην εκκλησία. Η Αικατερίνη θέσπισε επίσης με νόμο τη μεταβίβαση των μοναστηριακών γαιών από την εκκλησία στο κράτος, κάτι που είχε διατυπωθεί επί Ελισάβετ, παρά την αντίθεση των παλαιότερων Ουκρανών επισκόπων. Η νέα γενιά, όπως ο Πλάτων Λέβσιν, μητροπολίτης Μόσχας από το 1775 μέχρι το 1812, είχε λάβει λουθηρανική θρησκευτική μόρφωση με ισχυρό προσανατολισμό προς το κήρυγμα. Στόχος τους ήταν μάλλον να φέρουν τις αλήθειες της ορθοδοξίας στον λαό, παρά να καλλιεργήσουν το ιδανικό του ασκητισμού. Η έμφαση αυτή συνέπιπτε με εκείνη της Αικατερίνης, γιατί η αυτοκράτειρα έβλεπε τη θρησκεία ως το θεμέλιο του καλού πολίτη – άλλη μία ηθική επιταγή του Διαφωτισμού.

Η αυλή της Αικατερίνης διατήρησε τα θέατρα που είχαν ιδρυθεί από τους προκατόχους της. Τα θέατρα αυτά παρέμειναν στο επίκεντρο των σκηνικών τεχνών στη Ρωσία. Η αυτοκράτειρα οδήγησε σιγά σιγά τον Αράγια στη συνταξιοδότηση και τον αντικατέστησε με μια σειρά από επιφανείς μουσικούς, με πρώτο τον Βενετό Μπαλτασάρε Γκαλούπι. Ο Σουμαρόκοφ συνέχισε να διευθύνει τη σκηνή και να συνεισφέρει έργα και η Αικατερίνη με την αυλή της συνήθως παρακολουθούσαν θεατρικές παραστάσεις αρκετές φορές την εβδομάδα. Το 1768 ίδρυσε μια εταιρεία για τη μετάφραση ξένων βιβλίων, η οποία χρηματοδότησε μια σειρά από σημαντικές μεταφράσεις λόγιων και ψυχαγωγικών έργων για το ρωσικό κοινό. Επίσης, εξέδωσε κι ένα περιοδικό, με τίτλο *Φσάκαγια φσιάτσινα* (Όλων των ειδών τα πράγματα), το 1769. Η ιδέα ήταν να μιμηθεί τον *Spectator* (Θεατή) των Άντισον και Στιλ, κάτι που είχε προσπαθήσει να κάνει ο Σουμαρόκοφ λίγα χρόνια νωρίτερα με περιορισμένη επιτυχία. Το περιοδικό,

όπως και το πρότυπό του, ήθελε να συνδυάσει την ψυχαγωγία με τη διαπαιδαγώγηση χωρίς αδέξια ηθικολογία – ένα είδος εντύπου που ήταν ευρέως διαδεδομένο στην πατρίδα της Αικατερίνης, τη Γερμανία, και σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Η Αικατερίνη κράτησε κρυφό τον ρόλο της, αν και ήταν ευρέως γνωστός στην Αγία Πετρούπολη.

Η πιο δυναμική απάντηση στο περιοδικό της ήρθε από τον Νικολάι Νοβικόφ (1744-1818), ο οποίος εξέδωσε μια σειρά δικών του περιοδικών, ιδρύοντας την πρώτη σημαντική ιδιωτική εκδοτική επιχείρηση στη Ρωσία. Πιο καλογραμμένες και πιο τολμηρές από την αντίστοιχη της αυτοκράτειρας, οι εκδόσεις του απέκτησαν μεγάλη δημοτικότητα, όχι όμως τόση ώστε να του αποφέρουν ένα σημαντικό εισόδημα και, σύντομα, στράφηκε στην έκδοση βιβλίων για το Πανεπιστήμιο της Μόσχας, πράγμα που του εξασφάλιζε μια έμμεση επιδότηση από το κράτος. Στη Μόσχα, ο Νοβικόφ συναναστρεφόταν επίσης όλο και περισσότερο τους ελευθεροτέκτονες, μια ομάδα με ευρεία δικτύωση και σημαντικό αντίκτυπο στη ρωσική κουλτούρα της εποχής. Οι τέκτονες δεν ήταν απλώς μια κοινωνική λέσχη, αλλά και ένα κίνημα ιδεών με καθορισμένους, αν και νεφελώδεις στόχους. Οι περισσότεροι είχαν διαβάσει την ευρωπαϊκή μυστικιστική λογοτεχνία που, στα τέλη του 18ου αιώνα, γινόταν ολοένα και πιο δημοφιλής, και είχαν αφιερωθεί στην αυτοβελτίωση, στον στοχασμό για τον Θεό και τα έργα του και, πάνω απ' όλα, στην ενεργή φιλανθρωπία και στην ενθάρρυνση της προόδου στον κόσμο. Δυστυχώς για τους ίδιους, οι τέκτονες επέσυραν όλων των ειδών τις υποψίες. Οι συντηρητικοί κληρικοί τους αντιμετώπιζαν ως διασπορείς μιας εναλλακτικής και ολέθριας θρησκείας, ενώ πολλοί μορφωμένοι ευγενείς τους θεωρούσαν σκοταδιστές. Με αυτόν τον τρόπο τους αντιμετώπισε και η ίδια η Αικατερίνη και έγραψε πολλές μικρές κωμωδίες σατιρίζοντας τους. Οι τέκτονες ήταν επίσης μια διεθνής κοινωνία, με δεσμούς με ξένες δυναστείες στην Πρωσία και στη Σουηδία, οι οποίες ήταν εχθρικές προς τη Ρωσία και, το κυριότερο, είχαν τον τσαρέβιτς Παύλο ως πάτρονά τους. Αυτό το τελευταίο στοιχείο έκανε την Αικατερίνη ιδιαίτερα καχύποπτη απέναντί τους, καθώς ο Παύλος ήταν δυσαρεστημένος με τον περιφερειακό του ρόλο στην αυλή και την κυβέρνηση, και με το πέρασμα των χρόνων γινόταν ολοένα και πιο εχθρικός προς τη μητέρα του.

Σε πείσμα των εμποδίων, η Αικατερίνη ποτέ δεν σταμάτησε να υποστηρίζει τη ρωσική λογοτεχνία και, στο διάστημα 1782-1783, διόρισε την παλιά της φίλη πριγκίπισσα Ντασκόβα διευθύντρια της Ακαδημίας Επιστημών και της νέας Ακαδημίας Γραμμάτων. Η Ντασκόβα, που είχε συναντήσει τον Βενιαμίν Φραγκλίνο στο Παρίσι, ήταν η πρώτη γυναίκα μέλος της Αμερικανικής Φιλοσοφικής Εταιρείας στη Φιλαδέλφεια. Από τις θέσεις αυτές, η Ντασκόβα είχε τη δυνατότητα να εκδώσει μία ακόμα σειρά λογοτεχνικών περιοδικών και άλλων εντύπων και να οργανώσει μια επιτροπή για να συντάξει

το πρώτο ρωσικό λεξικό. Ένα διάταγμα του 1783 επέτρεπε ρητά τις τυπογραφικές εκδόσεις από ιδιώτες, οι οποίες υπόκειντο στη λογοκρισία των αρχηγών της αστυνομίας στις πρωτεύουσες.

Το κύριο πρόβλημα των ιδιωτών εκδοτών δεν ήταν η λογοκρισία ή η στάση του κράτους, αλλά η έλλειψη μεγάλου αναγνωστικού κοινού: μόνο οι ευγενείς και κάποιοι δάσκαλοι και λόγιοι είχαν τη μόρφωση ώστε να ενδιαφερθούν για βιβλία και περιοδικά, και άλλωστε πολλοί από τους ευγενείς ζούσαν σε απομονωμένα κτήματα ή σε επαρχιακές πόλεις και προτιμούσαν τη γαλλική λογοτεχνία από τη ρωσική. Οι συγγραφείς είχαν επηρεασθεί λιγότερο από αυτήν την κατάσταση απ' ό,τι οι εκδότες, γιατί οι περισσότεροι από τους σημαντικούς συγγραφείς ήταν ευγενείς και υπηρετούσαν το κράτος με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, χωρίς να εξαρτώνται από τις πωλήσεις των έργων τους για να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους. Πολλοί ευγενείς, μάλιστα, περιφρονούσαν τον Νοβικόφ που προσπαθούσε να ζήσει από τα κέρδη του από τη λογοτεχνία. Ωστόσο, τα κρατικά αξιώματα των συγγραφέων τούς ενέπλεκαν εκ των πραγμάτων στις φατρίες της αυλής και σε μια σύνθετη σχέση με την ίδια την αυτοκράτειρα.

Έτσι, οι δύο πιο σημαντικοί συγγραφείς της εποχής, ο θεατρικός συγγραφέας Ντενίς Φονβίζιν (1744-1792) και ο ποιητής Γαβριήλ Ντερζάβιν (1743-1816), εμπλέκονταν σε ένα δίκτυο προσωπικών και πολιτικών συμπαθειών στην αυλή. Ο Φονβίζιν στην αρχή της καριέρας του ήταν προστατευόμενος του κόμη Πάνιν, πράγμα που σήμαινε ότι προς το τέλος της ζωής του αποτελούσε μέρος του δικτύου υποστήριξης του διαδόχου του θρόνου, Παύλου. Αυτή η σχέση τον κατέστησε αντιπαθή στην Αικατερίνη, η οποία όμως ήταν αυτή που παράγγειλε την πρώτη παράσταση του καλύτερου θεατρικού έργου του, *Ο έφηβος*, στο θέατρο της αυλής της το 1782. Ωστόσο, η οριστική παραίτηση του Πάνιν από όλες τις υπηρεσίες το 1781 συνέβαλε στην αποτυχία του Φονβίζιν να πάρει έγκριση για έκδοση περιοδικού στα επόμενα χρόνια.

Οι Φονβίζιν και Νοβικόφ ήταν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου της Μόσχας, ενώ ο ποιητής Ντερζάβιν προερχόταν από μια επαρχιακή οικογένεια ευγενών και είχε τελειώσει μόνο το γυμνάσιο* στο Καζάν. Αντίθετα από πάρα πολλούς συγχρόνους του, ουδέποτε έμαθε σωστά γαλλικά, έχοντας ως μόνη ξένη γλώσσα τα γερμανικά που

* Το γυμνάσιο (gymnasium) ήταν σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για γόνους ευγενών και κυβερνητικών αξιωματούχων. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο θεσμός γνώρισε συνεχείς αλλαγές. Στην πιο εξελιγμένη μορφή του είχε επταετές πρόγραμμα σπουδών που περιλάμβανε ανθρωπιστικές και θετικές επιστήμες, με έμφαση στη διδασκαλία των μαθηματικών και των ξένων γλωσσών, ενώ στα «κλασικά γυμνάσια» διδάσκονταν και λατινικά και συχνά αρχαία ελληνικά. Το πρόγραμμα είχε σκοπό την προετοιμασία των μαθητών για πανεπιστημιακές σπουδές και τη διαμόρφωση συνετών και αφοσιωμένων στη μοναρχία υπηκόων. (Σ.τ.Ε)

είχε μάθει στο Καζάν. Η αρχή της σταδιοδρομίας του έγινε στον στρατό και έπαιξε έναν μικρό και, κατά κάποιον τρόπο, αφανή ρόλο στον αγώνα κατά των εξεγερμένων του Πουγκατσόφ. Εκείνη την περίοδο προσέλκυσε την προσοχή του Ποτέμκιν και παρέμεινε προστατευόμενος του αυτοκρατορικού ευνοουμένου, δεδομένου ότι σταδιοδρόμησε στη δημόσια διοίκηση –στην Αγία Πετρούπολη αλλά και στις επαρχίες– και έζησε αρκετά για να καταλάβει για λίγο τη θέση του υπουργού Δικαιοσύνης υπό τον Αλέξανδρο Α΄. Η ποίηση του Ντερζάβιν τον έκανε διάσημο τη δεκαετία του 1780, αφού έγραψε ωδές προς τιμήν της Αικατερίνης και των θριάμβων της, καθώς και σάτιρες για τους αυλικούς και τα ελαττώματά τους, ακολουθώντας τα πρότυπα του Οράτιου και του ευρωπαϊκού κλασικισμού. Όπως και ο Φονβίζιν, χειριζόταν τη γλώσσα με τρόπο που επέτρεψε στο έργο του να επιζήσει για τους Ρώσους αναγνώστες μέχρι σήμερα, παρόλο που τα λογοτεχνικά είδη του 18ου αιώνα που είχε επιλέξει να υπηρετήσει είναι ξεπερασμένα.

Μόλις κατά τα τέλη της βασιλείας της Αικατερίνης άρχισε να διαμορφώνεται στη ρωσική λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο και την πρόζα ένα κοινό ανεξάρτητο από την αυλή. Άλλες μορφές τέχνης παρέμειναν στενά συνδεδεμένες με την προστασία της αυλής και των ευγενών. Το μουσικό θέατρο και η ορχήστρα της αυλής ήταν πεδίο ανάδειξης μουσικών, κυρίως από το εξωτερικό, και η κεντρική θέση της αυλής στην πολιτιστική ζωή σήμαινε ότι η αριστοκρατία άκουγε μια ευρεία γκάμα ευρωπαϊκής μουσικής. Οι τοπικές παραδόσεις παρέμειναν στην εκκλησιαστική μουσική, ειδικότητα των Ουκρανών, οι οποίοι συνδέονταν με τις χορωδίες στα αυτοκρατορικά παρεκκλήσια. Ο πιο επιτυχημένος από αυτούς τους Ουκρανούς ήταν ο Ντμίτρι Μπορτνιάνσκι (1751-1825), ο πρώτος συνθέτης της Ρωσίας, ο οποίος ένωθε εξοικειωμένος τόσο με τα ευρωπαϊκά ρεσιτάλ όσο και με τα ρωσικά χορωδιακά τραγούδια. Κανείς από τους μουσικούς δεν ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, γεγονός που εμπόδιζε την αποδοχή τους ως σοβαρών καλλιτεχνών. Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε στις εικαστικές τέχνες, όπου κυριαρχούσε η Ακαδημία Τεχνών. Η Αικατερίνη αναδιοργάνωσε την Ακαδημία για να της δώσει μεγαλύτερη αυτονομία και καλύτερη χρηματοδότηση, διατηρώντας τους –κυρίως Γάλλους– καθηγητές και εξασφάλισε για τους καλλιτέχνες μια πιο προνομιούχο κοινωνική θέση όπως άρμοζε στο επάγγελμά τους. Οι Ρώσοι σπουδαστές δεν ανήκαν στις τάξεις των ευγενών και καμιά φορά προέρχονταν από δουλοπάροικους. Θα παρήγαν τέχνη για τα παλάτια της αυτοκράτειρας και της αριστοκρατίας, αλλά και για την εκκλησία.

Η Ακαδημία πρόσφερε επίσης υποτροφίες στους σπουδαστές, ώστε να περνούν χρόνο στο Παρίσι και στη Ρώμη, διευρύνοντας σε μεγάλο βαθμό την παιδεία και την εμπειρία τους. Εκ των υστέρων, το χειρότερο λάθος της Ακαδημίας ήταν –εκτός από